

Årsmöte med Föreningen för Västgötalitteratur

Lördagen den 25 maj i hembygdsgården i Husaby

- 13.00 Årsmöte.
Prisutdelning för och presentation av Årets Västgötabok.
- 14.00 Föredrag av bokbindare Bo Lennart Hermansson från Hjo.
- 14.30 Kaffe med smörgås.
Johnny Hagberg visar och berättar om vackra bokband ur sin samling.
- 15.30 Västgötalitterär vandring på Husaby kyrkogård.
Ciceron: Göran Englund, Husaby hembygds-förening.

Tips för de som vill äta lunch innan mötet:
Kinnekullegården (Höggkullen)
Hellekis Kök & Trädgårdscafé (Hellekis säteri)
Christians Café (Falkängen, Hällekis)
Café på Klostret (Blomberg)

För den som önskar ett antikvariatbesök håller Antikvariat Nordh i Hällekis öppet från kl. 10.
Anmälan till Sven-Olof Ask före den 17 maj soask54@gmail.com eller tel, 070-74 26 518

Bokauktion i Stora Levene lördagen den 23 mars

Nu är det återigen dags för bokauktion i Stora Levene. Vid förra auktionen var det glädjande många som mötte upp till en dag med spännande böcker och god gemenskap. Styrelsen vill återigen uppmana dig att komma och vara med vid våra auktioner.

Bokauktionerna är ett signum för Föreningen för Västgötalitteratur. Låt det få förbli så. Bokauktioner är sällsynta i dagens samhälle och därför gör vi allt för att ha dem kvar.

Välkommen till en dag i god gemenskap den 23 mars.

Start 9.30

Fastpriserförsäljning av diverse böcker från 8.30

Kaffeservering

Föreningen för Västgötalitteratur

Meddelande

År 2024

NR 1

2024-02-20

Husaby - platsen för stora händelser – då och nu

En av de viktigaste platserna i vårt land vad gäller den tidigkristna historien är Husaby. Därmed är orten också en medelpunkt för västgötskt kulturhistoria. Skötkonungs dop var en kraftfull symbolhandling och fick en enorm betydelse för framtiden. Grunden lades för ett helt nytt samhälle där den gamla järnåldersbebyggelsen med enstaka gårdar och små byar fördes samman i socknar och storgårdar med gemensam kultplats, ny religion, nya riter vid de stora händelserna i livet, en gemensam viloplats för de avlidna och ett nytt namnskick.

Husaby blev alltså redan på 1000-talet ett centrum i vår svenska historia och inte minst i kyrkohistorien. Olof Skötkonung var den förste kungen som döptes i vårt land och sade på så sätt ja till den kristna tron i landskapet.

Skara stifts förste biskop fick sitt säte med stav och stol i Husaby. Han kom enligt traditionen från York i norra England. En biskopskyrka byggdes på platsen. Förmodligen fanns en äldre kyrka på platsen före den nuvarande kyrkan.

Vidhemsprästen skrev i sin kungalängd att Olof efter sitt dop skänkte hela byn Husaby till det nybildade stiftet i Skara, så Husaby var förmodligen en av Olofs kungsgårdar från vilken nu istället den nybildade kyrkoorganisationen kunde uppbära inkomst. Kanske var det denna gåva som gav honom namnet Skötkonung – han *skötade* (skänkte) jorden, ett av de fem "laga fång av jord" som står omnämnda i Västgötalagens bilagor.

Husaby ingick i den kulturkrets som skapats runt Nordsjön sedan början på 800-talet och uppvisar tydliga tecken på det tidiga sambandet mellan engelskt och irländskt kyrkoliv och det trosliv som utvecklades på Kålland efter kungadopet.

Husaby är alltså en plats där både profan och kyrklig historia smälter samman. Här håller nu Föreningen för Västgötalitteratur sitt Årsmöte den 25 maj. Därmed är Husaby platsen för stora händelser i historien men också idag! Se inbjudan på sid. 28

Bilden av Husaby ovan återfinns i Ny Illustrerad Tidning för år 1864.

Föreningen för Västgötalitteratur
Box 325, 532 24 Skara • Tfn 070-74 26 518
Plusgiro 59 24 33-7 • Bankgiro 663-2574
Swish 123 347 5555
Org.nr. 868400-8793
Epost: soask54@gmail.com
www.vastgotalitteratur.nu

Ordförande: Johnny Hagberg, Skara. 070-550 00 98
jonnyhagberg52@gmail.com

Vice ordf.: Gerd Ljungqvist-Persson, Od. 0513-600 29
info@creadiem.se

Sekr. Annicka Berggren, Söne. 0510-53 10 01
annicka.berggren@icloud.com

Skattmästare: Sven-Olof Ask, Skara. 070-742 65 18
soask54@gmail.com

Anne Andersson, Vårgårda, 0322-62 47 13
anne.andersson@telia.com

Peter Johansson, Vänersborg. 070-544 75 39
peter.f.johansson@vgregion.se

Thomas Johansson, Tranemo. 070-531 18 03
tranan@antikvariattanan.se

Niklas Krantz, Floby. 0762-68 30 04
b2_gods@hotmail.com

Gustav Nordh, Hällekis. 0739-87 18 55
gustav.nordh@gmail.com

Christina Ström, Skarstad. 0739-60 92 05
vatteljuset@telia.com

Årsavgift 2024: Enskilda medlemmar 150 kr,
Äkta makar/sambor/institutioner 200 kr.

Meddelandet utkommer i februari, juni, augusti och
december. Författare ansvarar för innehållet i egna artiklar.
Redaktör och ansv. utgivare: Johnny Hagberg

Vi hälsar följande medlemmar välkomna till föreningen:

Ann-Marie Brandt, Falköping
Margareta Bremertz, Varekil
Egon & Kerstin Eriksson/Andersson, Ljungkile
Per Eriksson, Knivsta
Rune Espefalt, Skövde
Sofia Hagberg, Lidköping
Ingemar Henningsson, Sävedalen
Berit Magnusson, Skara
Anders & Lena Modig, Åsle
Lennart Nordén, Istrum
Ingela Skarin, Mariestad
Clas Svahn, Järfälla
Fredric Svensson, Partille
Lennart Svensson, Ystad
Rose-Marie & Jan-Erik Söderström, Ystad

Lars Holm – till minne

Vår medlem, fil.dr. Lars Holm, Lund avled den 24 januari i en ålder av 89 år. Han skulle den 27 maj fyllt 90 år. Holm var en stor kännare av biskop Jesper Swedberg skrifter och framförallt hans *Swensk Ordabok*. Redan när han 1955 påbörjade sina studier i Lund i ämnena tyska och nordiska språk skrev han en uppsats om Swedbergs Ordabok. Swedbergs märkliga och mäktiga verk kunde år 2009 utges genom Missalestiftelsen. Ett stort antal stiftelser och fonder ställde upp för utgivning. För denna utgåva blev Holm också honorerad av Kungliga Gustav Adolfs Akademien.

Lars Holm var i grunden gymnasielärare i svenska och tyska. 1972-1977 studerade han i Uppsala. Han påbörjade doktorandstudier i nordiska språk för Gun Widmark och disputerade våren 1986. Han var en av de första som disputerade på en avhandling som bestod av flera digra uppsatser. En av de viktigaste av dessa var *Jesper Swedberg's Swensk Ordabok. Background and Origin*, Uppsala 1986.

Holm erhöll 2018 Blomska stipendiet av Svenska Akademien som tilldelas "personer, vilka på ett mera framträdande sätt gjort sig förtjänta om svenska språkets rykt och ans". Bland utgivningar kan, förutom *Swensk Ordabok*, nämnas:

2010. *Till bords med biskop Jesper Swedberg – mat och dryck i Swensk Ordabok (ca 1725). Med belysande utdrag ur samtida handböcker.*

2012. *Fem uppsatser om Jacob Jonas Björnståhls resa i Europa: på grundval av egna fotspårsresor och dokument i universitetsbibliotekets samlingar i Lund och andra arkiv*

2019. *35 brev kring en resa. Korrespondens mellan Jacob Jonas Björnståhl och medlemmar av familjen Rudbeck, 1768-1778, bakgrund, texter, förklaringar och kommentarer.*

Johnny Hagberg

Västgötalitteratur på Facebook

Många har anslutit sig som "vän" till Västgötalitteraturs Facebooksida. Just nu har vi 942 följare och 874 gillare! Du som är med i Facebook – skriv Västgötalitteratur i rutan, så kommer vår facebook sida fram. Där kan Du följa aktuella händelser i föreningen och även göra egna inlägg om västgötalitteratur. Du kanske vill lyfta fram en ny bok, eller eftersöka en gammal dito.

Årsböcker av rang

Av Västergötlands alla hembygdsföreningar är det relativt få som mäktar med att år efter år ge ut kvalitativa årsböcker. Jag delger er här fyra exempel, men naturligtvis finns betydligt fler.

Jag börjar med den anrika årsboken Falbygden som ges ut av Falbygdens Hembygds- och Fornminnesförening som bildades 1921. Falbygden nr. 1 gavs ut 1927 och i december släpptes Falbygden nr. 77. På 112 sidor får man bland annat ta del av 12 läsvärda artiklar med vitt skilda ämnen såsom rundkyrkor, konstnärinnan Anna Nordgren och biskopen Sankt Sigfrid på Falbygden. I bokens slut finner man de viktiga annonsörerna som bidrar till sin hembygd.

Gudhemsbygdens Hembygdsförening ger årligen ut imponerande fyra nummer av sin medlemsskrift varav årets sista kröns av årsskriften Års-Axet. Nyligen släpptes årgång 37 som innehåller ett 30-tal artiklar fördelade på 84 sidor. Ur innehållet kan nämnas bokrecension, vårdträd och Gudhems klostermuseums nya byggnad. Hembygdsföreningen bildades 1986 och det första Års-Axet utkom 1987.

Mölnåls Hembygdsförening bildades 1930 och sedan mitten av 1960-talet ges årligen en årsbok ut. Den senaste handlar om Mölnåls historia, del II. Ett 20-tal artiklar om bygdens rika historia får man ta del av i den 112 sidor tjocka årsboken. Som exempel kan nämnas artiklar om Postverket, bibliotek och nykterhetsrörelsen.

Västra Frölunda Hembygdsförening startade 1951 och den senaste årsskriften är den 36:e som ges ut. Årsskriften innehåller varken verksamhetsberättelse eller ekonomisk redovisning utan «endast» artiklar. På 48 sidor får man ta del av 7 artiklar som spänner från tjuvar på 1700-talet till slaktare på 1900-talet. Skriftens stora format, 25 x 21 cm, gör texten lättläst och ger utrymme för bra bildmaterial.

Och till sist, stöd gärna er lokala hembygdsförening där ni huserar. Det gäller både där ni har er fasta bostadsadress och ert eventuella fritidsboende.

Niklas Krantz

Äldre Västgotalagen i ny utgåva

Pris för båda delarna endast 350:-. Beställes genom föreningen.

Västgötalitteratur – även i framtiden

En av de större dagstidningarna i Västergötland gjorde för några decennier sedan en tematsatsning och besökte hela sitt upptagningsområde. Detta för att möta sina läsare och stämma av idéer, tankar, förslag och få återkoppling från prenumeranterna om tidningen i sig. Engagerade läsare mötte upp i den lokala bygdegården. När intensiteten i de gemensamma diskussionerna avtog lägger journalisten märke till en liten flicka i 6-årsåldern. Han vänder sig till henne och frågar vad hon tycker kunde förbättras. Svaret blir snabbt och tydligt; Serierna – de räcker inte hela vägen att läsa från postlådan och hem.

Det som är intressant och givande blir man inspirerad av – och önskar mer av. Lika adekvat för tema Västgötalitteratur – det är en ouslinlig kulturskatt och källa att ösa ur. Tillika en glädje i att gemensamt engagera sig för och mötas och samlas kring; litteratur med koppling till Västergötland, ett av alla våra fantastiska landskap.

Föreningen för Västgötalitteratur har under sitt mer än 60-åriga liv gett ut böcker och särtryck, meddelanden och mera – ur den kulturskatt som finns, för nuet och för framtiden. Under samma period har den digitala eran etablerat sig, och det krävs självfallet ett sunt förhållningssätt till de möjligheter som ges. I detta sammanhang lite kuriosa och nyfikenhet – vad skriver "AI" (Artificiell Intelligens och ChatboxGPT) om "Västgötalitteratur". Texten, som av programmet sätts samman utan mänsklig hand, omfattar först några generella stycken om Västergötland för att avslutas med orden; "För att lära dig mer om specifika författare eller verk från Västergötland, kan du kolla i bibliotek, arkiv och litteraturfestivaler som fokuserar på den här regionen". Utan att dra det för långt åt något håll – ett hälsotecken i sig, teknik och digitalisering är ett verktyg och stannar därvid. Kulturskatten från olika tider är omfattande rik att ta tillvara och lyfta fram.

Välkommen som medlem till allas vår kulturförening; Föreningen för Västgötalitteratur. Bli medlem & stöd och inspireras av allt som föreningen, dvs vi alla, gemensamt arbetar med. Verksamheten är omfattande; medlemstidningar, bokutgivningar, bokauktioner. Det är ett forum för kulturarv och kulturengagemang, föreläsningar, lästips – litterära utflykter både i arkiv och i geografi, bokmässe-arrangemang och mera. Innebär tillika ett intressant och gediget arbete för att genomföra allt detta.

Det omfattar inte minst våra fantastiska skribenter som författar en rikedom av artiklar till föreningens medlemstidning. En hel tidningsproduktion i sig. Samtidigt, allt går ständigt att utveckla. Senaste aktuella förändringen vad gäller medlemsbladet är att varje utgåva nu består av hela 28 sidor, fyra gånger årligen. Den räcker längre!

Medlemstidningen kommer i utskick till postlådan – att njuta av i läsfatöljen. Följ gärna också föreningens FB-sida och klicka in på hemsidan vastgotalitteratur.nu. Där finns tidigare utgivna medlemsblad, bokauktionskataloger och information om kommande träffar m. m. Förutom ditt mycket värdefulla medlemskap, har du en stund eller flera över? Hör av dig – till ett gemensamt arbete i föreningen, såväl med idéer och tankar som deltagande i utflykter, eller på annat sätt. Dela till dina nära och kära, vänner och bekanta för att engagera nya medlemmar. Din stund för och i föreningen är viktig och du behövs såväl nu som i framtiden. Ha en innerligt go dag – så ses och hörs vi!

Gerd Ljungqvist-Persson

Avskrift

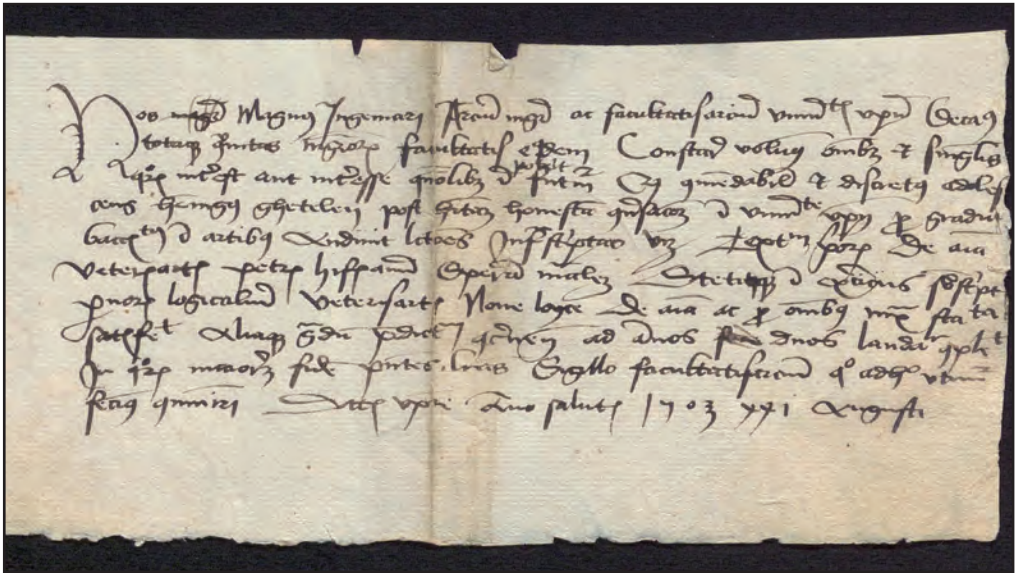
Rulla på Mariæstads manskap, som utgå på bondetoget. Manskap

R[ådma]n Jonas Prydtz
Lars Andersson för R[ådma]n Richard Sedin; fanjunkare
Bengt Andersson för R[ådma]n Oluf Brun
Isaak Jacobsson för kommissarien Sven Ingemarsson
Ambjörn Andersson för tullnären Petter Bahr
Lars Olofsson för R[ådma]n Behmer
Jonas Andersson för R[ådma]n Carl Bänge
Nils Olofsson för Jacob Paulin
Anders Eriksson för Petter Jörgen
Nils Dagman för Nils Swensson
Samuel Collin för Anders Larsson
Gabriel Hansson för Pehr Andersson
Petter Brun för Nils Moseus
Jonas Sjöberg för Adrian Ellding
Måns Christophersson för Johan Mattsson
Anders Andersson för Torsten Funcke
Brynte Pehrsson för Johan Månsson
Mårten Larsson för Pehr Larsson
Sven Swensson för Lars Swensson
Carl Christiansson för Bengt Pehrsson
Conrad Banchenberg (?)
Lars Björsson för Lars Arvidsson
Anders Jacobsson för Jöns Olofsson
Jöran Christophersson för Sven Rahm
Torsten Larsson för Carl skräddare [och] Zachris Swensson
Jonas Samuelsson för Bengt snickare [och] Jonas Giermundsson
Anders Hareberg för Anders skomakare [och] Simon Hindrichsson
Isak Litton för Börje Löfman; befinns efter marschen vara illa sjuk och där till oförmögen att kunna bortgå
Gustaf Hullvik
Lars Jönsson för Hr Borgmästaren Johan Starckhoff
Sven Harenberg för Sven Jonsson
Anders Grubb för Jacob Alteen [och] Sven Lugner
Sven Swensson för Anders Swensson
Fiscalen Bergstedt: är oförmögen till marschen
Lars smed
Johan Knäpp
Trumslagaren Per Johansson

—
Totalt 37 man
Mariæstad den 28 feb. 1710
Borgmästare och Råd i Mariæstad

Till vidare Högvälborne Hr Baron och Landshövdingens fördelning, är Johan Knäpp och Anders Andersson utnämnda att styra folket under marschen till Timmele efter föregående rulla, och har de tillsammans morgon och afton, vilken och rullan med marsch-rutten är levererad att rätta sig efter.

Efter oss syndafloden?

Examensintyg för Henning Ghetele 1503, utfärdat vid Uppsala universitet (Foto: Uppsala universitetsbibliotek).

Det fanns en tid när varje svensk historisk institution med självaktning, arkiv, museer och universitetsinstitutioner, återkommande gav kurser i handskriftsläsning. Så är det inte längre. Vad beror detta på? Kanske är det för att dessa kurser inte gav deltagarna någon belöning i form av högskolepoäng! Kanske är det för att de förväntade deltagarna kom från en skola, där man inte längre prioriterade läsning av handskriven text (inklusive undervisning i ämnet Välskrivning)! Kanske är det för att det slutande 1900-talets pedagogik inte längre insåg nyttan av den sortens kunskap!

Det slutande 1900-talets pedagoger kunde knappast förutse våra dagars blomstrande historieintresse med åtföljande behov av färdigheter i handskriftsläsning. Nu riskerar detta historieintresse att utarmas, eftersom våra historiker i allt lägre grad kan tillgodogöra sig gångna tiders handskrivna källor. Mer och mer bygger de på vad tidigare historiker har producerat i tryck. På så sätt utarmas historievetenskapen undan för undan.

I Dagens Nyheter för den 26 december 2023 skrev två professorer vid Stockholms universitet, gästprofessorn i latin Alexander Andrée och professorn i antik grekiska Denis Searby, en artikel under rubriken ”Vem efter oss ska tyda Sveriges historia?”

Professorernas artikel utgår från det dokument som är avbildat ovan. Dokumentet är ett slags examensintyg, utfärdat vid Uppsala universitet 1503. Bilden har redan varit publicerad i ett flertal sammanhang, både digitalt och på papper. Ändock torde det vara endast ett fåtal läsare, som har kunnat tolka texten fullt ut, trots att den är skriven med beständigt bläck på papper av mycket hög kvalitet. Orsaken är naturligtvis bristen på förmåga att tolka äldre tiders skrift. Läsarna blir helt beroende av den som från början har försökt att tolka texten.

De båda nämnda professorerna, Andrée och Searby, föreslår en lösning – eller åtminstone en dellösning – på problemet. Deras förslag är att Riksarkivet, Kungl. Biblioteket, Kungl. Vitterhetsakademien och Svenska Akademien skall gå samman med ”de högre lärosätena” för att tillskjuta medel för en professur i paleografi ”eller likvärdig satsning”. (Paleografi är läran om äldre tiders skrift.) Förslaget från professorerna är inte helt oväntat, eftersom en av dem, Alexander Andrée, i botten är innehavare av en professur i latin och paleografi vid University of Toronto.

Frågan är om en professur i paleografi räcker. Kanske bör man satsa bredare – från grunden. För länge sedan fanns ämnet

Välskrivning, där man fick en belöning i form av betyg. Detta ämne bidrog – om inte annat – till kännedomen om att det finns någonting som heter handskrift. Att få detta ämne att återuppträ är nog att hoppas för mycket. Idag är det datorernas tryckbokstäver som gäller.

Forna dagars högskolekurser i handskriftsläsning led av en stor brist. De gav inga högskolepoäng. Det är givet att alla kurser på universitetsnivå, som skall tas på allvar måste ge någon belöning i form av poäng.

Bakom de handskrivna svenska historiska dokumenten döljer sig något gammalt språk, endera fornsvenska, medellågtyska eller latin. Antalet utbildade inom dessa språk är idag i vårt land starkt begränsat. Också här krävs folk med fördjupade språkkunskaper.

Kanske är det inte bara en utbildning i paleografi som behövs utan till och med en utbildning i filologi, alltså studier i textanalys och språkforskning, som syftar till förståelse av skrivkonsten och kulturella förhållanden. En 5-poängskurs i filologi gavs verkligen vid Örebro universitet i början av 2000-talet, men ämnet verkar nu saknas helt vid våra universitet. Såsom beskrivningen ovan antyder är filologi ett ämne med brett innehåll, som säkerligen kräver 40-poängsstudier (helårsstudier) för att studiet skall bli meningsfullt. Ämnet filologi finns i många andra länder. Låt oss hoppas att ett eller flera av våra svenska universitet tar sig an filologin och gör den till ett livskraftigt universitetsämne.

Uppsala universitetsbibliotek Carolina Rediviva (Foto: Fredrik Persson / TT).

Per-Axel Wiktorsson

Lindholmen – den bortglömda slottsruinen

Förlagan till den gravur av Lindholmen som Bengt Gabrielsson Oxenstierna lät göra under sin nederländska ambassad på 1670-talet. Den visar mer grevens vision än vad som blev verklighet. Slottet fullbordades först av nästa ägare och då i en förenklad version, av parken och dess anläggningar tycks endast en bråkdel ha förverkligats, främst av allt det berömda romerska badhuset. Teckning i Kungliga biblioteket.

Sedan 1938 förvaltarVästergötlands museum ruinen efter slottet Lindholmen vid Ullersund i Strö socken på Kålland.Under lång tid har kullen med sina murverk fört en tynande tillvaro och glömts bort som sevärdhet.Behoven av en ny konservering har länge varit påtagliga, men kan nu avhjälpas genom ett generöst bidrag från Lawskis fond som förvaltas av Vitterhetsakademien.Under detta och nästa år kommer ruinen att genomgå stora arbeten. Mycket av den sand som fördes på under 1970-talets beredskapsarbeten skall tas bort för att göra ruinen mer synlig. Dålig cement skall bort och murarna lagas med samma typ av Kinnekullekalk som slottet en gång byggdes med. Denna text är en bearbetning av ett föredrag som författaren höll på Västergötlands museum.

Tre Rosors gård

Lindholmens historia går tillbaka till åtminstone 1400-talet då det tillsammans med granngården Falun var en adlig sätesgård för släkten Tre Rosor. Det var medeltida västgötaadel med flera medlemmar som blev riksråd under Kalmarunionen. Den förste vi känner på platsen var Jöns Knutsson, riksråd och hövitsman i Dalsland (död ca 1498). Lindholmen på denna tid bestod enbart av träbebyggelse.

Sonen Ture Jönsson Tre Rosor ärvde Falun och Lindholmen. Han var riksråd, lagman och senare hövitsman i Västergötland. Ture Jönsson vände länge kappan efter vinden, ömsom stödde han unionskungarna Hans och Kristian II ömsom oppositionen i form av Sturarna och Gustav Vasa. Men vid Västerås riksdag 1527 höll han sig starkt kritisk till Vasas reformationspolitik. Tillsammans med Skarbiskopen Magnus Haraldsson var Ture Jönsson initiativtagare till det misslyckade Västgötaherrarnas uppror 1529. Han flydde till Danmark och hittades 1532 mördad i Kungälv.

I konflikten mellan unionskungen och Sten Sture 1511 hade danska trupper under blivande Kristian II bränt Falun och Lindholmen på sin väg till Läckö. Ture Jönsson gjorde 1516 Lindholmen till släktens sätesgård medan Falun blev ladu- och avelsgård. På Lindholmen inrättade Ture Jönsson ett Sankt Görans hospital för fattiga och svårt sjuka.

Lindholmen var trots sitt läge omflutet av vatten inte tillräckligt säkert eftersom det saknade stenhus och befästningar. Ture Jönsson hade under unionskriget 1521 med sin familj sökt skydd hos Kristian II på Läckö. Lindholmen intogs också under Västgötaherrarnas uppror 1529.

Oxenstiernornas borg

Ture Jönssons son och sonson höll sig väl med Vasarna. Gustav Johansson Tre Rosor var en av tre högadliga män som utsågs till grevar vid Erik XIV:s kröning 1561, han skrev sig friherre till Lindholmen. Gustav Johanssons dotter Sigrid Gustafsdotter Tre Rosor (1560–1586) gifte sig 1579 med hertig Karls ”högra hand” och ställföreträdare i hertigdömet Bengt Gabrielsson Oxenstierna (ca 1550–1591). Förfäderna hade oavbrutet suttit i riksrådet sedan 1200-talet. Härmed började Lindholmens ca 100 år som sätesgård för ätten Oxenstierna och skapandet av slottsanläggningen.

Vis av historien så lät makarna Oxenstierna bygga ett försvarbart stenhus i tre våningar med rundtorn på en bergsklack. Det sena 1500-talets Lindholmen var en kärv och ålderdomlig renässansborg med mer fokus på säkerhet än prakt och komfort. Intrycket var nästan medeltida. En förlängning av sätesgården Lindholmen blev familjens gravkor som Bengt Gabrielsson före sin död lät bygga vid sockenkyrkan i Strö.

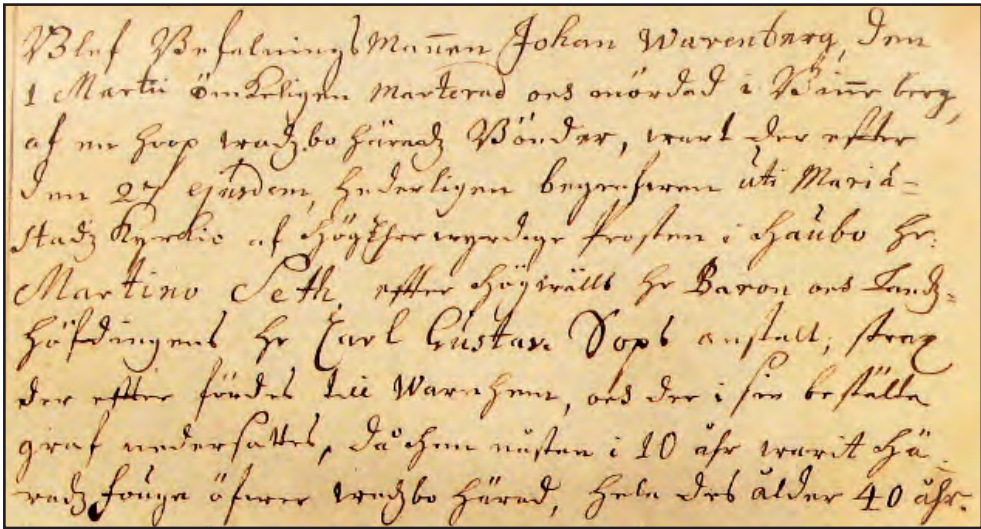
Släkten Oxenstierna stod på den segrande sidan i konflikten på 1590-talet mellan den protestantiske riksföreståndaren hertig Karl (blivande Karl IX) och den katolske brorsonen Sigismund, kung av Sverige och valkungadömet/adelsrepubliken Polen. Denna konflikt kulminerade med Linköpings blodbad 1600 och delade den svenska högadeln itu. Såren kom att finnas kvar under hela 1600-talet. Grannarna på de andra ”fasta stenhusen” vid Vänerstranden stod på förlorarnas sida. Bengt Gabrielssons svåger Jöran Posse på Hällekis, gift med systern Elisabet, flydde till Polen. Hogenskiöld Bielke på Läckö fängslades och avrättades på order av Karl IX 1605.

Gabriel Bengtsson Oxenstierna (1586–1656) ärvde Lindholmen, där han också var född. Han var kusin till rikskansler Axel Oxenstierna och liksom denne flitigt anlitad av Gustav II Adolf, bland annat som ståthållare i Estland, senare guvernör i Finland med mera. 1634 kom han att tillsammans med kusinerna Axel och Bengt att ingå i (och helt dominera) förmyndarregeringen för Kristina. Han hade där rollen av riksskattmästare. 1610 gifte han sig med Anna Banér (1585–1656), dotter till riksrådet Gustaf Banér som hade avrättats i Linköpings blodbad 1600. 10 barn fick de.

Gabriel Bengtsson var liksom sina kusiner en stor slottsbyggare. För dem var byggandet en fråga om politik och representation. Under förmyndarregeringen fram till 1644 byggde den svenska högadeln som varken förr eller senare. Palats inne i huvudstaden och slott på landet. Utifrån 1500-talets erfarenheter ville man visa på sin samhällsposition och att man ansvarat för rikets väl och ve under seklers lopp, och fortsatt avsåg göra det. Slotten skulle ge uttryck för detta politiska arv, därför fick de gärna se ålderdomliga ut.

Förmyndarregeringen var det närmaste Sverige kom ett adelsvälde, en aristokrati (*grek.* ”de bästas styre”). Förebilderna var historiskt den romerska republiken med sin senat, i samtiden adelsrepublikerna Polen och Venedig. Även republiken Nederländerna. Den kungliga makten skulle hållas väl avgränsad.

Gabriel Bengtsson var både berest och bildad. Brodern ”Resare-Bengt” var ända i Persien. Han ägde ett stort bibliotek med en hel del arkitektur och tryck, bland annat klassiker som Vitruvius ”Tio böcker om arkitekturen” och samtida tyska och nederländska arkitekturteoretiker. Han var därtill en noggrann godsadministratör. Han ärvde utöver Lindholmen även Mörby slott som byggdes om till att bli mer imponerande och ålderdomlig och som fick rollen av stamborg för familjen. Han lät också bygga Rosersberg som lantställe utanför huvudstaden, enligt diplomaten Ogier till allas avund, men enligt ryktena för statens pengar.

Blef Befallningsmannen Johan Wärenberg, den 1 Martii ömkeligen Marterad och mördad i Binneberg, af en hoop Wadzbo häradz Bönder, wart der efter den 17 ejusdem (i samma månad), hederligen begrafwen uti Mariestadz kyrkio af HögEhrewyrdige Prosten i Haubo (Habo) Hr Martino Seth, efter Högwälb[orne] Hr Baron och Landzhöfdingens Hr Carl Gustav Sops anstalt, strax der efter fördes till Warnhem, och der i sin bestälta graf nedersattes, då han nästan i 10 ähr warit Häradzfog[d]e öfwer Wadzbo Häräd, hela des (hans) ålder 40 ähr. GLA: Ekby kyrkoarkiv C:2, s. 289 (AD bild: 150).

ning var den då 26-årige sonen Olof. Han gick i sin faders fotspår och hade, trots sin ringa ålder, redan utnämnts till kronofogde.

Märkligt ordkrig mellan landshövding och biskop

Låt oss återvända till tiden strax efter upproret i Binneberg. Då författade landshövding Soop ett brev till biskopen Jesper Swedberg i Skara, där han riktade från kritik mot både biskopen och länets präster.¹⁵ Ordalydelsen i brevet – daterat den 9 mars – kunde tolkas som att landshövdingen pekade ut prästerskapet, som skyldiga till mordet på Wärenberg. Han menade att om prästerna hade gjort sin plikt och från predikstolarna undervisat folket om skyldigheten och nödvändigheten att alltid följa höga överhetens order, så hade det aldrig blivit något myteri. Anklagelserna var många fler och bland annat påstod landshövdingen att präster på många ställen genomförde gudstjänsterna på ett *lamt och nästan ogudaktigt* sätt och att de i första hand ägnade sig åt världsliga sysslor och inbördes trätor.

Biskop Swedbergs svar dröjde till den 5 april, men svaret blev en svidande vidräkning med landshövdingens påståenden.¹⁶ Biskopen menade att landshövdingen skrivit brevet med en penna, som inte var doppad i bläck utan i bitter galla. Först hade han inte tänkt besvara det, utan betrakta det som aldrig skrivet. Men anklagelserna var för grova för att dölja.

I samråd med domkapitlet bemötte biskopen anklagelserna en efter en. Han uppmanade också landshövdingen att informera sig om hur hans egna medarbetare betedde sig (här syftade han säkert främst på häradsfogdarna) – *då skulle djävulen inte få så stor makt*. Biskopen menade att Soop överlätt sina egna plikter till prästerna. *När inte en landshövding, med alla sina kamrerare, fogdar, skrivare och länsmän, kan styra allmogen, då måste prästen anlitas, då måste prästen fram.* Han avslutade sedan med en syrlig kommentar om att det faktiskt var präster som räddade livet på landshövdingen, när de ursinniga upprorsmännen angrep honom.

Men det tog inte slut här. Några månader senare, den 30 juli, skrev domkapitlet till prästerna i Mariestad att de inte fick förrätta gudstjänst hos landshövdingen på Marieholm. Det fick bara ske om han eller hans hustru blev sjuka.¹⁷

Om missämjan bestod och om gudstjänsterna på Marieholm uteblev, vet vi inget om, men i så fall blev det ändå ganska kortvarigt. I november 1711 avled Carl Gustav Soop, bara 52 år gammal.

Åke Möller

Noter

1. Uppgifterna om upproret, dess bakgrund och dess följder är hämtade från

- RA: Kommission i Vadsbo härad ang. allmogens olydnad vid uppbrottet till Skåne samt mordet på befallningsmannen Wärenberg, volym ÅK44
- Arthur Stille: Kriget i Skåne 1709–1710 s. 204–222 (1903)
- Sigurd Schartau: Om bondeuppbåd i Skaraborgs län 1711–1715. Artikel i Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift, andra bandet, tionde häftet s. 88 ff (1909)
- Sixten Bengtsson: Binneberg år 1710 – en tidsbild (1958)
- Erik Larsson: Dramat i Binneberg år 1710 och dess bakgrund (1983)
- Ingrid Nilsson: Bondeupproret i Vadsbo härad i Skaraborgs län år 1710 (1981)
- Henrik Bolmskog: Vi vill inte gå till Skåne! (2:a upplagan 2017)
- Stille 1903 s. 209 f
- Stille 1903 s. 217 f
- Mariestads kommunarkiv: Wittingsamlingen, Ämnesorndnade handlingar FI:2, enstaka handskrifter
- GLA: Göta hovrätt, Advokatfiskalen Skaraborgs län, EVII-AAAA:100 s. 26v, den 7/9 1700 (AD bild: 3420)
- RA: RR volym 648 s. 326 ff och 339 ff (DF bilder: 366 ff och 379 ff)
- RA: RR volym 648 s. 361v ff (DF bild: 402 ff)
- RA: RR volym 648 s. 370v ff och 372 ff (DF bilder: 411 ff och 412 ff)
- Schartau 1909 s. 89
- <https://forum.rotter.se/index.php?topic=75433.0> (hämtat 2022-04-03)
- GLA: Ekby kyrkoarkiv, C:2 s. 60 (AD bild: 36)
- Historiska handlingar, del 11 nr 2, Brevfexling mellan konung Carl XII och Rådet 1713 s. 25 ff, den 22/1 1713
- RA: RR volym 663 s. 337 (DF bild: 344)
- GLA: Varnhems kyrkoarkiv, C:1 s. 181 (AD bild: 99)
- Skara Stifts-Tidningar 1793 nr 12
- Skara Stifts-Tidningar 1793 nr 12–13
- Schartau 1909 s. 89

stor förskräckelse för alla vägfärande och särskilt för de som bor i byn. Eftersom Karl XII fortfarande befann sig i Turkiet, var brevet adresserat till Prinsessan, alltså till kungens syster Ulrika Eleonora, som då hade inträtt i det kungliga rådet. Något beslut eller svarsbrev har jag inte lyckats finna. Man kan bara hoppas att Anders Pehrsson fick sin önskan uppfylld.

Ännu på 1990-talet levde minnet av dramat i Binneberg kvar i den muntliga traditionen i norra Vadsbo, det område som drabbades hårdast av de utdömda straffen.

Warenbergs begravning

Begravningsgudstjänsten över Johan Warenberg hölls i Mariestads domkyrka den 17 mars. Därifrån fördes han sedan till Varnhem för att placeras i familjegraven, men gravläggningen kom tydligen att dröja. Det framgår av en skrivelse daterad i Mariestad den 26 maj.

I skrivelsen uppger rådmannen i Mariestad, Petter Bahr, att *eftersom salig befallningsman Warenberg i sin livstid var min gode vän, reste jag tillsammans med min sväger, rådmän Behmer och rådmän Bänge till Klostret för att begrava hans saliga lik. Men blev sen intet mer gjort därvid än att salig befallningsmans lik av mig och flera närvarande vänner blev bisatt.* Dagen innan hade häradshövdingen i Gudhem, Lars Collin, i deras närvaro besiktigat kroppen och dess skador. Över detta upprättades ett protokoll som undertecknades av Petter Bahr, Joachim Christian Behmer och Carl Bänge.

Rådmannen Petter Bahr var inte bara tullnär utan också examinerad av *det lovliga chirurgiæ-ämbetet*. Som mästare fick han 1685 rådhusrättens tillstånd att *utöva sin lärda kirurgi* i Mariestad. Han efterträdde då bland annat Joachim Christian Behmer.

Warenbergs skador redovisas i 12 punkter och det framgår att det fanns sju hugg- och sticksår, som var för sig kunde ha förorsakat hans död.

Änkans bön

När fogden Johan Warenberg rånades och mördades i Binneberg fick det ödesdigra följder för hans hustru – också på det ekonomiska planet. Makens död blev hennes och familjens ruin.

Warenberg hade ju tvingats att lämna ifrån sig *så mycket av Kronans medel som han kunnat sammanskaffa*. Det rörde sig bland annat om krigskassan, som skall ha uppgått till omkring 600 daler silvermynt, pengar som skulle täcka kostnaderna under uppståndets marsch till Skåne.

Även om man lyckades få tillbaka något av pengarna, förblev större delen borta. Warenbergs änka, Brita Aurell, blev återbetalningskyldig för hela bristen och dessutom för alla oredovisade skattemedel, som Warenberg skulle ha inkasserat av allmogen, men som ännu inte levererats in till Kronan och som uppenbarligen nu saknades. Att de här kraven riktades mot hans änka, kanske kan tolkas som att myndigheterna ansåg att det fanns fog för böndernas anklagelser mot fogden.

Brita Aurell var dotter till förre proviantmästaren, rådmannen och vice borgmästaren i Mariestad, Johan Larsson Aurell. Britas kusin, häradshövdingen Jonas Aurell, var en av dem som flydde från Binneberg den ödesdigra dagen.

Enligt Anbytarforum på nättidningen RÖTTER hade Johan Warenberg och Brita Aurell fått minst sju barn när mordet skedde,¹⁰ det åttonde, dottern Johanna, föddes mindre än 4 veckor efter att maken bragts om livet.¹¹

Den kungliga kommissionen hade bara hunnit arbeta ett par dagar när de fick motta en böneskrift från Brita Aurell. Hon hoppades att kommissionen skulle utdöma böter av de skyldiga, så att *de som berövat min salige man sitt liv, gjort mig till en eländig änka och barnen faderslösa, nu blir ansvariga för Kronans medel, skatter och restantier i häradet, som jag inte förmår göra rätt för.*

Men Brita blev inte bönhörd. Visserligen dömdes ett tiotal

Warenbergska gravkoret i Vårnhems klosterkyrka. Där ligger också Warenbergs hustru Brita Aurell samt något eller några av deras barn.

Foto: Åke Möller.

personer att betala böter, men de pengar som försvann vid Binneberg och makens oredovisade skatter fick hon ändå svara för.

En olycka kommer sällan ensam

Efter mordet i Binneberg fick alltså Brita Aurell en stor skuld till Kronan, som hon saknade möjlighet att betala. Och inte nog med det – hon fick ytterligare en påлага! Kommissionen dömde henne nämligen att betala 150 daler silvermynt för de levnadskostnader som ledamöterna i kommissionen haft under rättegången. Det skulle vara intressant att veta på vilka grunder dessa böter utdömdes.

Johan Warenberg hade bott på Ebbetorps säteri i Utby. Genom att sälja gården skulle förstås Brita ha kunnat minska skulden till Kronan. Men det förhindrades av ännu en katastrof. Både gården och hennes övriga egendom förstördes genom *en olycklig våldeld*. Därigenom blev Brita Aurell totalt ruinerad.

Bön till kungen

I en böneskrift till det kungliga rådet i Stockholm vädjade Brita om att få slippa betala de 150 daler som böterna uppgick till. Rådet vände sig i sin tur till kungen.

I januari 1713 sände rådet en förfrågan till Karl XII om han ville befria fogdeänkan från böterna. I brevet påpekas särskilt att Brita hade många små barn att försörja och att hon saknade alla möjligheter att betala på grund av *sitt torftiga och eländiga tillstånd*.¹²

När rådets brev nådde kungen befann han sig på slottet Timurtaş i Turkiet, beläget nära gränserna mot Grekland och Bulgarien. Där undertecknade kungen den 1 juli en resolution som innebar att Brita Aurell slapp böterna på grund av *hennes utblottade tillstånd*.¹³

Hur livet sedan kom att utveckla sig för Brita och hennes barn är inte känt. När hon dog 1718¹⁴ kan hon antas ha varit omkring 50 år gammal. Hon begravdes i makens gravkor i Varnhems klosterkyrka.

Året efter Britas död såldes Ebbetorps säteri till greve Gustav Cronhielm. Den som ombesörjde försäljningen för syskonens räk-

Greve Bengt Gabrielsson Oxenstierna (1623-1702). Kopparstick efter Anselmus van Hulle ur ”Hommes illustres” (Wikimedia).

Lindholmen fullbordades under 1600-talets början till en mer symmetrisk framtoning genom bygget av ett andra rundtorn och i söder ett centerat trapptorn. Symmetrin förstördes dock något när man senare byggde till ett kök (tidigare låg det som brukligt i egen byggnad). Likväl var det fortsatt en ganska kärv byggnad. Rummen bör ha haft synliga bjälktak, kanske dekorationsmålade i limfärg. Möbleringen var sparsam, några bord, stolar, sängar och bänkar. Tapeter, husgeråd, silver och linne tog man med sig mellan gårdarna. Huvudsakligen vistades man av praktiska skäl i och kring huvudstaden. Men Gabriel förmanade sin fogde att tillse att huset ”med all flit överses och pyntas så att det av dropp och röta icke fördärvas”.

Visionen av ett barockslott

Arvtagare till Lindholmen blev sonen Bengt Gabrielsson Oxenstierna (1623-1702). Han var riksråd, diplomat, sedermera kanslipresident åt Karl XI. Som diplomat var han en försiktig general och fredsvirare, kritisk till det franska enväldet men vän av tysk-romerske kejsaren och nederländska republiken. Under Karl X Gustafs polska krig satt Bengt som guvernör i Polen med hov på Sigismunds gamla slott i Warszawa, sedan i Livland. Under Karl XI var han ambassadör i Wien och Nijmegen.

Bengt Gabrielsson hade inte fars sinne för pengar. Han höll som ambassadör representation och ceremoniel högt, om så måste med egna pengar. I Nederländerna tvingades han därför pantsätta bohaget. Det hjälpte inte att hans maka Magdalena Stenbock (1649-1727) delade makens praktlystnad. Bengt klagade hos Karl XI att hans lön inte räckte till för ämbetets plikter. Han var

kanske därför en av få ur högadeln som gick relativt skadelösa genom Reduktionen 1680. Han kom naturligt nog att stötta det kungliga enväldet.

Efter 1680 var han den ende ur gamla högadeln som fortsatte bygga storslaget. Till detta hjälpte förstås de mutor han fick av de länder han stöttade i det diplomatiska stormaktsspelet. Annars var det nu den enväldiga kungamakten som trädde fram som den stora byggaren.

Lindholmen brann 1662, likväl vistades Bengt Gabrielsson med familj mycket här under 60- och 70-talen. Branden blev en anledning att modernisera slott och trädgårdsanläggningar i enlighet med intrycken från resorna och uppdragen på kontinenten. Nu fanns inte längre behov av försvar (Västergötland var inte längre ett gränslandskap).

Bengt behöll efter branden det gamla stenhuset relativt intakt men planerade för en modern symmetrisk palladisk sydfasad och högt valmat tak med altan. Men arbetet med trädgårdsanläggningen hade prioritet, och inte minst det romerska badhuset som var unikt i Norden och ingående beskrivs i Linnés Västgötaresa.

1682 bytte Bengt Gabrielsson Lindholmen mot det av fadern uppförda Rosersberg som hade kommit i Johan Gabriel Stenbocks ägo till följd av den än mer ekonomiskt oansvarige brodern. Här fick han fortsatt utlopp för sitt byggande och trädgårdsanläggande. Det blev också ett nytt romerskt badhus, men inte heller detta finns kvar.

Stenbock gav Lindholmen till sin syster Maria Elisabeth Stenbock (död 1693) som var gift med greve Axel Axelsson Lillie (1637-1692). Det är de som fortsatte ombyggnaden av slottet från 1683. Man hade en tysk byggmästare Stephan Dauberhaus och ordnade med tegel från Läckö. Slottet fick då sin nya sydfasad med två små hörntorn, framhävt mittparti med huvudentré och tempelgavel samt säteritak med ljusinsläpp.

Reducerade ambitioner och sedan förfall

1709 ärvdes Lindholmen av Hedvig Catharina Lillie (1695-1745), gift med riksrådet och greven Magnus Julius De la Gardie (1674-1741). De kom att bli framträdande personer i det franskvänliga hattpartiet under frihetstiden. Byggmästare Håkan Eliander (inspektör på Stola) anlätades för att bygga nytt stall och betjäntsflygel i tegel 1718 och 1721.

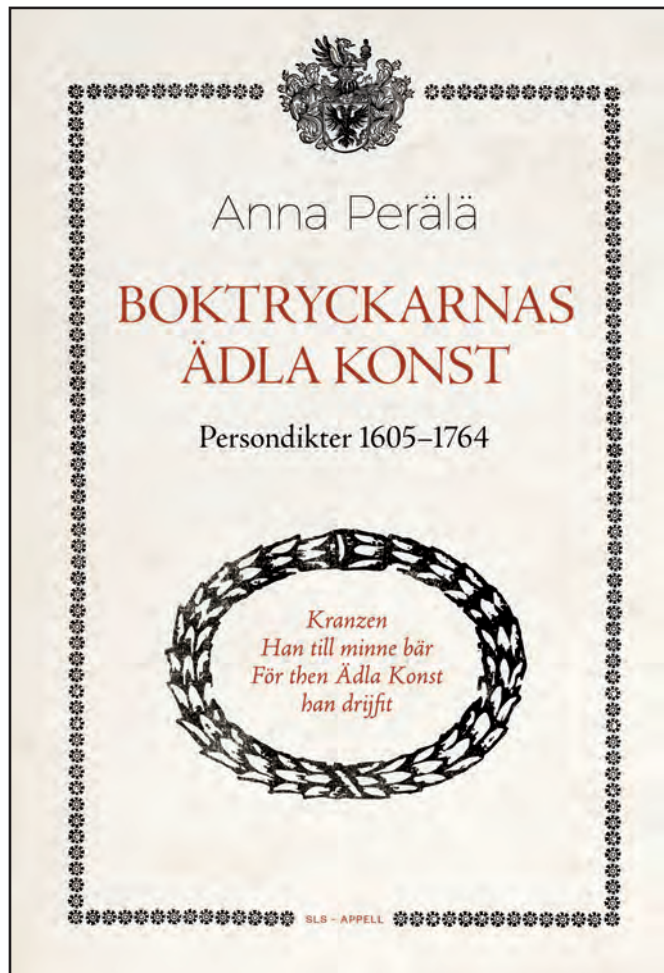
På franskt manér kompletterades slottet med en stor ljus trädgårdssal med fönster och dörrar mot parken som också försågs med terrasser. I grund och botten förblev Lindholmen dock en gammal stenborg från Vasatid med en ålderdomlig planlösning kring korridorer, förbyggt med en modern symmetrisk sydfasad. Av utkasten till den storslagna barockparken blev bara en bråkdel förverkligat.

Efter De la Gardie kom Lindholmen att stå obebott. Dottern Eva Ekeblad och hennes son Claes Julius Ekeblad lade sina omsorger på det bekvämare och mer hanterliga Stola. 1792 brann slottet ned. Såväl makarna Ekeblad som senare Gustaf Piper lät ta mycket byggnadsmaterial och detaljer till Stola och sedan även till bygget av Villa Giacomina. Slottet förvandlades till en ruin som snart blev överväxt. Den forna trädgården blev betesmarker eller förvildades.

Lindholmen återuppstod dock som ruin på 1930-talet. Västergötlands fornminnesförening tog initiativ till att rädda ruinen och samlade in pengar till utgrävning och konservering som leddes 1931-32 av arkitekt Axel Forssén.

Robin Gullbrandsson

Boktryckarnas ädla konst - Persondikter 1605-1764

Bokhistoriken Anna Perälä har publicerat ”Boktryckarnas ädla konst – persondikter 1605-1764”. Verket utkom i slutet av förra året. Det är utgivet av Svenska Litteratursällskapet i Finland och översatt till svenska av Heidi Granqvist. Här behandlar författaren person-historiska tryck knutna till medlemmar av den svenska boktryckarvärlden. Studien sträcker sig från 1605, då hon funnit det första belägget, till och med 1764. Författaren har tidigare skrivit ”Finsk typografisk atlas i två band” och böcker om boktryckare och boksamlingar.

Persondikter började utges redan under medeltiden i Italien och spred sig senare över kontinenten, via Tyskland, och blev vanliga i Sverige under 1600-talet. Per S. Ridderstad har gjort en uppskattning att två tredjedelar av alla tryck under slutet av 1600-talet utgjordes av denna typ av dikter. Av dessa anser han att cirka 60 procent är bevarade, vilket inte är förvånande med tanke på att upplagorna var små och trycken bestod av en eller ett fåtal sidor. Av dessa tryckta fram till 1720, anser Ridderstad att 18 000 har bevarats eller är kända i andra hand. För nästa period fram till 1829 gör han bedömningen att 30 000 är kända. Läser man Hans Sallanders verk om ”Personverser tryckta i Skara under 1700-talet” hänvisar han i sin tur till Jan-Öjvind Swahn som ansåg att det under 1700-talet trycktes 25 000 personverser. Huvuddelen av trycken kommer från tryckerier i Stockholm och Uppsala.

I Västergötland fanns under perioden två orter med tryckerier: Göteborgs inrättat 1650 och Skaras 1707. Om tryckerierna i Västergötland har det bland annat skrivits följande verk: Gustaf Clemensson ”De äldsta trycklistorna från Göteborg” från 1927 och Göran Engström ”Amund Grefwe. Den förste boktryckaren i Göteborg” som utkom 1983. Om Skara har Hans Sallander

författat ”Anders Kiellberg Skaras förste boktryckare” 1968 och ”Personverser tryckta i Skara under 1700-talet. Biografisk förteckning”. Den senare utgiven av Föreningen för Västgötalitteratur 1971.

Perälä har indelat sin undersökning av dikterna i fyra olika grupper. Det består totalt av cirka 280 tryck. Hon tittar på mottagare, författare, tryckort och tryckeri. Även språk, stil och innehåll behandlas. Författaren har också undersökt färgsättning, omfång, storlek och typografi.

Den första gruppen är postulatsdikter, tillägnad den nyutnämnde boktryckargesällen. Av denna typ har hon funnit 52 dikter. Boktryckarna levde ett liv utanför skräväsandet och var befriade från vissa borgliga påbud, men verksamheten var ändå organiserad med lärpojkar, gesäller och mästare, och i många fall strikt reglerad. En stor konkurrens kunde råda mellan olika tryckerier, vilket gjorde att marginalerna för mästarna kunde vara små med påföljd att arbetsvillkoren för de anställda stundtals kunde vara hårda. Författaren visar att det trots allt fanns en samhällelig ventil i festerna och postulatsdikterna. Här kunde framföras kritik mot förhållandena vid tryckerierna som annars inte var accepterade. Man skulle ju senare ut på gesällvandring och var inte längre bunden till mästaren. Samtidigt ingick det förnedrings-ritualer i samband med att man blev gesäll. Dessa fester kunde lätt urarta och i Boktryckeri-reglementet från 1752 förbjöds ceremonierna. Det medförde att postulatsdikterna också försvann. Av postulatsdikterna har inte Perälä funnit något västgötatryck från Göteborg eller Skara. Däremot finns det två dikter med lite varierande text skrivna till Göteborgsgesällerna Johan Hageman och Lars Unge. Den förstes far var boktryckare i Göteborg och den senare var också han från staden. Båda dikterna är skrivna av en göteborgare med signaturen ”en God Wän från Göteborg/som aldrig varit J. Ahlingsås”. Genom fetmarkeringen i texten följer sig författarens initialer. Det finns säkert också en skämtsamhet hos författaren som inte gjort någon gesällvandring och inte ens kommit till Alingsås.

Nästa grupp, den största, utgörs av bröllopsdikter av vilka författaren hittat 112. Av dessa är två tryckta i Skara. Dels dikten till boktryckaren i Skara Herman Arnold Möller och hans hustru Catharina Elisabeth Cecilia von Coeln/Cölln tryckt i Skara 1733. Dikten har som författare en god vän i Göteborg av tysk härkomst, som på sitt och brudparets modersmål skrivit dikten. Denne tysk var, enligt Perälä, sannolikt Johann Ernst Kallmyer, som senare startade eget tryckeri i Göteborg. Inom parentes kan sägas att brudparet redan tidigare samma år hade uppvaktats med en bröllopsdikt tryckt i Hamburg, författad av brudens broder Johan von Cölln.

Det andra skaratrycket dröjde till 1755 då tryckeriförvanten Johan David Falck gifte sig med Anna Greta Åman. Bakom gratulationen står alla på Möllers änkas boktryckeri. Perälä har utgått från att Falck var faktor på tryckeriet. Här kan vara på sin plats att kortfattat utreda tryckeriet i Skaras ägarlängd. År 1707 startades verksamheten av Anders Kiellberg/Kjellberg, som dog redan 1715. Hans änka Elisabeth Davids Dotter övertog då verksamheten. Vid sin död 1733 var hon omgift med den tyskfödde Herman Arnold Möller, som troligen varit hennes faktor. Han kom då att överta verksamheten och driva den fram till sin död 1753, då änkan Catharina von Cölln blev innehavare av tryckeriet. Som tidigare beskrivits var hennes faktor troligen Johan David Falck. Vid Catharina von Cöllns död 1766 övertog brodern Johan von Cölln driften.

ett oväntat initiativ, efter det att ett 30-tal bönder i Hova gäll hade erbjudit sig att peka ut de som var mest skyldiga. Landshövdingen beordrade nämligen 26 borgare i Mariestad att tillsammans med landsevdigern och dennes underlydande personal besöka flera kyrkor i häradet på Stora böndagen den 21 april och där gripa 24 utpekade upprorsmän. Landshövdingen räknade med att alla skulle komma obehägnade till kyrkan. Konstigt nog var prästerna beredda att medverka, trots att detta var ett uppenbart sabbatsbrott.

Alla de 24 personerna kunde gripas och placerades i Mariestad. Man kan förmoda att de hamnade i kistan under rådhuset och/eller i kistan på Marieholm. Mariestads borgerskap fick uppdraget att bevaka dem.

Kunglig kommission dömde

Den *Kungliga kommission över vassbölingarnas uppror och mordiska framfarande*, som landshövdingen kallade den, tog sig an socknarna i Vadsbo, en efter en och höll omfattande vittnesförhör. När kommissionen avkunnade sina domar den 15 juni hade den sedan flera veckor förflyttat sig till Käckestads gästgivargård i Ullervads socken.

Ett par månader senare korrigerades och fastställdes domarna av det kungliga rådet i kungens frånvaro. De straff som utdömdes hade säkert dubbla syften. Det handlade inte bara om att straffa de skyldiga utan också att straffen skulle avskräcka för att förhindra ett upprepande. Kanske var det rentav viktigare att avskräcka från nya uppror och upplöpp än att bestraffa.

Ätta män dömdes till halshuggning och sju av dessa också till stegling. Tre av dem kom från Finnerödja, två från Hova och vardera en från Undenäs, Ransberg och Bellefors. Ytterligare 38 dömdes till spöstraff och för 21 av dessa blev det också tre eller fem års straffarbete på Marstrands fästning. Även här kom flertalet från den norra delen av Vadsbo. Dessutom utdömdes både böter och så kallad kyrkoplikt.

Den 10 september 1710 – enligt vår nuvarande tideräkning den 21 september – blev åter en dag av misshandel och död. Då verkställdes både döds- och spödomarna *på den plats där brottet begåtts* – i Binneberg. Tre dagar senare kunde en nöjd landshövding rapportera till rådet i Stockholm. Med hjälp av Carl Gustav Soops skrivelse kan vi här återuppleva det som hände.

Dödsdömda dör i fängelset

Landshövdingen hade agerat omedelbart efter att han fått besked om att det kungliga rådet hade avkunnat och fastställt de slutliga domarna. Han var angelägen om att straffen skulle verkställas så snart som möjligt. Tre av de dödsdömda hade redan dött i fängelset, de andra fem var samtliga sjuka. Det var viktigt att inte flera dog i förtid, för därigenom *undgår de bestraffning* – som landshövdingen uttryckte det. Dessutom: ju flera avrättningar desto större avskräckande effekt.

De dömda hade placerats i fängelse i Lidköping, Läckö och Mariestad och därifrån anlände de till Binneberg den 8 september. Dagen därpå kom ”krigsfolket” – ett kompani från Värmlands regemente, som skulle ansvara för vakthållningen. Från början var det tänkt att borgerskapet skulle ansvara för ordningen. Med det avses säkert borgerskapet i Mariestad. Att det i stället blev soldater, berodde på rädslan för nya oroligheter.

Tidigt på morgonen lördagen den 10 september fördes fångarna till Binnebergs kyrka, där sju präster fanns på plats. Efter *en gudelig ceremoni* fick de dödsdömda ta emot nattvarden.

Två avrättningsplatser

Från kyrkan fördes fångarna till en iordningställd avrättningsplats, belägen söder om byn. Där ställde soldaterna upp i en spetsgård. Med skarpladdade musköter, försedda med bajonetter bildade de

en fyrkant runt avrättningsplatsen. Syftet var att hålla åskådarna på behörigt avstånd. Prästerna tog sedan över. De läste åtskilliga vackra böner och sjöng ett antal psalmer.

Klockan halv tio inleddes avrättningarna. Den förste som fördes fram till skarprättaren var Bengt Jonsson från Ebbetorp i Hova, som ansågs vara anstiftaren. Han *erkände att han genom sitt brott hade förtjänat döden*. Sedan följde Sven Nilsson i Korterud och Povel Bengtsson i Paradisängen, båda från Finnerödja.

Spetsgården marscherade därefter med hela följet till den andra avrättningsplatsen, norr om byn. Där mötte Per Nilsson i Lindhult, Finnerödja och Jon Nilsson från Skogen i Ransberg döden.

Spö vid porten

De som dömts till spöstraff hade först varit tvungna att bevittna avrättningarna. Nu fördes de av spetsgården till den plats där Wärenberg hade mördats, precis utanför porten till tingshuset. Där hade tre spöpålar satts upp.

Först piskades de som dömts till fästningsarbete på Marstrand i den ordning domarna hade avkunnats. Av de 21 dömda hade fem dött i fängelset och två var för sjuka för att kunna ta sig till Binneberg. De skulle i stället få sitt spöstraff på fästningen.

När landshövdingen skrev sitt brev tre dagar efter att straffen verkställts, var fångarna redan på väg till Marstrand. Därifrån skulle en del frigges efter tre år, andra efter fem – om de lyckades överleva.

På tur stod sedan 17 personer som hade dömts enbart till spöstraff. Två av dem saknades för att de var för sjuka.

Domarnas innebörd

Dödsdomarna innebar alltså att de dömda halshöggs och sedan skulle alla, så när som på en, också steglas. Det betyder att deras huvuden sattes på en päl och resten av kroppen styckades och sattes på fyra stegel.

Stegel – egentligen benämnt ”stegel och hjul” – bestod av en stolpe (steglet) och ett hjul horisontellt fastsatt ovanpå. Efter avrättningarna i Binneberg uppsattes alltså fem pålar och 20 stegel.

Spö var ett kroppsstraff som omfattade maximalt 40 par. Vid Binneberg utdömdes varierande straff från 15 upp till 30 par spö, genomgående med tre slag av varje par. 30 par spö innebar alltså 90 slag med två käppar över den nakna ryggen.

Vid bestraffningen ställdes den dömda vid en spöpåle. Hans händer bands samman vid pålen och hissades upp så högt att han till sist stod på tå. Därigenom fanns ingen möjlighet att parera slagen.

Skrämman till lydnad

Landshövding Soop var nöjd med sin dag. Han hade förstås övervakat exekutionen och konstaterade nu att *den hade åstadkommit en stor förskräckelse bland åskådarna* och han ansåg att den skulle skapa en *undersåttlig lydnad och trohet i landet*. Men han uttryckte också förvåning över att så få bönder fanns bland de församlade. Nu var det i stället *många ståndspersoner och många bondevinnfolk* som bevittnade händelserna. Men kvinnornas närvaro berodde nog inte på någon nyfikenhet. Förmodligen var de där för att försöka få med sig blod från de avrättade. Enligt folktron var halshuggnas blod ett utmärkt botemedel mot många sjukdomar.

Under tiden som spöstraffen hade verkställts arbetade skarprättaren vidare vid avrättningsplatserna. Han *parterade* (styckade) *kropparna och hängde upp dem på steglen*. Där skulle de komma att hänga länge, mycket länge – på det fjärde året efter avrättningarna fanns de fortfarande kvar! Allt för att skrämman till lydnad mot överheten.

År 1714 skrev nämndemannen i Vadsbo, Anders Perhsson, som ombud för alla vadsbobor ett brev med en vädjan om att kropparna *som ännu hänger uppe till ett horribelt spektakel ... nu kunde bli nertagna och de förtorkade benen bli nedgrävda*. De medförde *en ganska*

sina spjut bad Aurell att Warenberg skulle gå ut och lugna dem och försöka få till stånd en ordnad avmarch. Aurell öppnade själv dörran och inledde med en vädjan: *kära bröder och vänner, nu skall vi bege oss på väg till den ort som är bestämd och sålunda lyda Gud och konungens och höga överhetens befallning*. Allmogen svarade att de inte hade någon kung och omringade häradshövdingen med sina spjut. Aurell förklarade för dem att det inte var han som var fogden och lyckades på så sätt smita ut, medan Warenberg hölls kvar.

Efter en stund leddes Warenberg ut på gården utanför tingshuset, där han först slogs omkull och sedan släpades i benen ut till vägen. Flera av Kronans tjänstemän försökte hjälpa honom, men inför hotet att de också skulle dödas måste de fly. Till sist var det bara Warenberg som representerade ”överheten”.

Misshandeln av häradsfogden Johan Warenberg pågick länge. Sex gånger släpades han in och ut ur tingshuset under kontinuerlig misshandel. Däremellan tvingades han ”återbetala” pengar som allmogen ansåg att fogden orättmätigt hade berövat dem – men nu var det Kronans pengar som användes. De krävde ersättning för *silverskedar, oxar och smörffjärdingar* och mycket annat. Man får uppfattningen att Warenberg i sin tjänst personligen hade krävt pengar eller värdefulla föremål för att ge enskilda personer olika förmåner, kanske framför allt befrielse från soldattjänst, löften som han inte alltid tycks ha infriat, men ändå behållit pengarna. Under tiden Warenberg delade ut pengar hade han spjut riktade mot sitt bröst och flera gånger avlossades skarpa skott intill hans huvud.

En hatad fogde

Johan Warenberg var sedan år 1700 fogde över Vadsbo härad.⁵ Han hade sin bostad på Ebbetorp i Utby socken, en dryg mil från Mariestad. Som så många andra fogdar var han både fruktad och hatad. Det var inte ovanligt att fogdar skodde sig själva på böndernas bekostnad, tog mutor och begick andra övergrepp. Nu hade han varit Vadsbos fogde – eller befallningsman, som han titulerades – i snart tio år och det förefaller ha funnits ett utbrett missnöje bland allmogen.

I Binneberg blev Warenberg till sist ensam mot mer än tusentalet beväpnade bönder. I sitt överförfriskade tillstånd ansåg nu en del av dem att det var dags för fogden att göra rätt för sig. Det stora flertalet förhöll sig ändå passiva och många skyndade sig att återvända hem av rädsla för att bli tvingade att delta i våldshandlingarna.

Misshandeln pågick timme efter timme, såväl inne i tingshuset som på landvägen utanför. När Warenberg insåg vad som höll på att hända begärde han att få nattvarden. Vittnen såg då hur Sven i Korteryd stack sitt spjut i munnen på fogden *med de försmädliga orden: nu skall du få oblatet*. Efter att ha pinats i åtta timmar dog Warenberg på vägen utanför porten till Binnebergs tingshus och gästgivargård. Han blev 40 år gammal.

Jonas Aurell hade flytt till prästgården i grannsocknen Horn. Där lyckades han till sist övertala ett par präster att bege sig till Binneberg för att försöka få slut på misshandeln. När prästerna kom fram lotsades de med spjut och gevär genom folksamlingen fram till Warenberg. Det de såg var att fogden hade fått tre hugg genom skallen och att bakhuvudet var krossat, de såg också flera stora sticksår på överkroppen och att vänstra handleden var så gott som avhuggen. De såg att Johan Warenberg aldrig mer skulle besvära allmogen i Vadsbo fogderi. Han var död.

Anno 1710, sist uti februari erhöll vår svenska armé en härlig seger över de danske vid Hälsingborg.

Samma tid var allmogen över hela Skaraborgs län uppbådad att gå åt Skåne emot fienden, men fick strax omvändning på vägen.

Den 1 mars under bemälte marsch blev befallningsmannen

Johan Warenberg, som bodde på Ebbetorp i Utby socken, jämmerligen mördad och ihjälslagen i Binnebergs gästgivaregård.

Noterat i Ekby sockens kyrkobok C:2, sidan 183.

I stället för att gå till Skåne återvände en del av uppbådsmännen till sina hem. Längs vägen skröt några i fyllan och villan över sina bedrifter, andra var ångerfulla och rädda för vad som skulle komma. Men i Binneberg fanns fortfarande delar av uppbådet kvar, både upprorsmakare och manskap som avsåg att gå vidare mot Skåne.

Onsdagen den 2 mars

På morgonen den tredje dagen i Binneberg gjorde Mariestads borgerskap och allmogen från Ekby gäll ett försök att bege sig söderut. De ställde upp sig för avmarsch tillsammans med trumslagaren Per Johansson, som beledsagades av fyra musketerare. Stadens fana fördes av borgaren Nils Andersson. Men innan de kom i väg kringrändes ekbyborna av aggressiva bönder som hotade dem till livet och trumslagaren vågade aldrig ge startsignal genom att slå på trumman.

När Mariestads borgare och allmogen från Hassle senare på dagen begav sig hemåt, hade större delen av uppbådet redan lämnat Binneberg. På vägen möttes de av landshövding Soops kontraorder om att uppbådet skulle avbrytas. Han befarade att oroligheterna skulle kunna övergå i ett allmänt uppror. Hans beslut underlättades säkert av att han just nåtts av beskedet att danskarna den 28 februari hade besegrats vid Helsingborg.

Därmed var uppbådet avslutat. Och det tragiska efterspelet skulle just ta sin början. Det inleddes den 3 mars med landshövdingens skriftliga rapport till det kungliga rådet i Stockholm, där han redogjorde för händelserna. Han begärde att det skulle anställas en rannsakning över en så okristlig och tyrannisk gärning och att ett allvarsamt straff måtte följa, andra till sky och varning.

Befarade större uppror

Medlemmarna i rådet tog emot landshövdingens information med *största bestörtning*. Under de närmaste dagarna och veckorna utfärdades ett stort antal skrivelser. Bland annat uppmanades både landshövdingen och stiftets biskop Jesper Swedberg att beordra prästerna att från predikstolarna fördöma brottet och anmoda de skyldiga att erkänna.⁶

Bland de styrande fanns det en rädsla för att det skulle utbryta ett större, allmänt uppror i Vadsbo och att detta kunde sprida sig till andra delar av landet. Kungliga rådet gav därför order om att hela Östgöta kavalleriregemente, som deltagit i striderna vid Helsingborg, skulle *bryta upp och skyndsammast marschera närmaste vägen till Mariestad*.⁷ Samtidigt förbjöds allmogen att samlas till möten. Regementet omfattade åtta kompanier och totalt handlade det förmodligen om över 1 000 ryttare. Deras uppgift var dels att skrämma till lugn, dels att garantera den planerade kommissionens säkerhet. Att förse alla dessa med logi och mat måste ha varit en utmaning och ganska snart efter ankomsten sändes sex av kompanierna hem.

Eftersom brottet bland annat avsåg ordervägran och därmed trolöshet mot kungen, utsågs en särskild undersökningskommission med rätt att också döma de skyldiga, *andra till skräck och varning*. Kommissionen skulle ha sitt säte i Binneberg. Märkligt nog blev landshövding Soop dess ordförande⁸ – märkligt därför att han själv varit utsatt för uppbådsmännens hot och kunde ha personliga intressen att bevaka. Som åklagare fungerade borgmästaren i Falköping, Svante Segerwall.⁹

Innan regementet hade anlänt till Vadsbo tog landshövding Soop

Perälä har granskat 83 gravdikter. Av dessa är fyra tryckta i Skara. De rör sig om samma personer som vi mött ovan. År 1733 tillägnades Elisabeth Kiellberg, född Davidsdotter, två dikter. En anonym och en författad av Johan Broberg, kyrkoherde i Sjogerstad. Om Broberg 1696–1765, säger Warholm ”Han var en dålig hushållare och vanskötte prästgården”. Var han möjligen mer road av diktande än jordbruk? Även Herman Arnold Möller förärades två gravskrifter 1753. Dels en anonym och en författad av hans faktor. Perälä konstaterar att på båda dessa finns det en markering att Sven Hof godkänt texten. Hon konstaterar att det är mycket ovanligt att denna information finns med i tryck. Kan han möjligen också varit författaren? Sven Hof 1703–1786, var rektor för Skara gymnasium och känd dialektforskare. Hans ”Dialectus Vestgothica som utgavs 1772 var troligen den första vetenskapliga beskrivningen av dialekter i Sverige. Texten har översatts till svenska av Sven Blomgren och utgivits av Föreningen för Västgötalitteratur 1993. Warholms omdöme om Hof är betydligt mer positivt. Vid avgången ur konsistoriet 1757 skrev han: Wid vårterminens slut s. å. nedlade han sitt med mycket beröm, flit och arbetsamhet innehafda embete och tog med ett vidlyftigt, lärdt och rörande tal afträde ur konsistoriet”.

Den fjärde och sista gruppen utgjordes av övriga gratulationer. Dessa är 30 till antalet och ett är ett Skaratrick. År 1755 fick Catharina Elisabet Cecilia von Cölln en namnsdagsgratulation på tyska. Texten är författad av gesällerna vid tryckeriet och aluderar på hennes tre förnamn.

I den senare delen av boken summerar författaren sina resultat. En viktig kunskap som lyfts fram är givetvis kartläggningen av persondikter inom tryckarvärlden. Det har också givit ny kunskap om tryckerier och personhistoria kopplat till denna verksamhet. Hon har också visat på den stora tyska dominansen av såväl tryckare som texter i persondikterna. Men Perälä lyfter också fram texter på svenska, latin, italienska och franska. Sedan tidigare har forskning av bland annat Stina Hansson antagit att framför allt bröllops- och begravningsdikterna har sjungits. Det kan beläggas då ett fåtal av trycken innehåller noter, dock inget från Göteborg eller Skara.

När det gäller författarna till texterna har det ofta varit någon närstående till den som upp-vaktats med ett tryck. Men även yrkespoeter som Samuel Columbus och vetenskapsmän som Olof Rudbeck, Sven Hof och Samuel Älf återfinns bland författarna. Perälä slutar med att konstatera att vid närläsning av texterna kan man nå mycket längre än till kunskaper om enbart poetik och litteratur- och språketenskap, utan de ger också bidrag till nytt person- och kulturhistoriskt vetande.

Perälä har gjort ett betydande arbete som kartlagt och utforskat en del av persondikterna. Boken är mycket tilltalande och vackert utförd. Författaren har lyckats väl med sin föresats. Boken kan rekommenderas till alla bokintresserade västgötar. Man får hoppas att forskningen kommer att behandla andra grupper av personer och att okatalogiserade delar av de bevarade trycken blir katalogiserade. Då kanske det också framkommer persondikter till personer i boktryckarbranschen från tryckerierna i Göteborg.

Ulf Lycke	Niklas Krantz
-----------	---------------

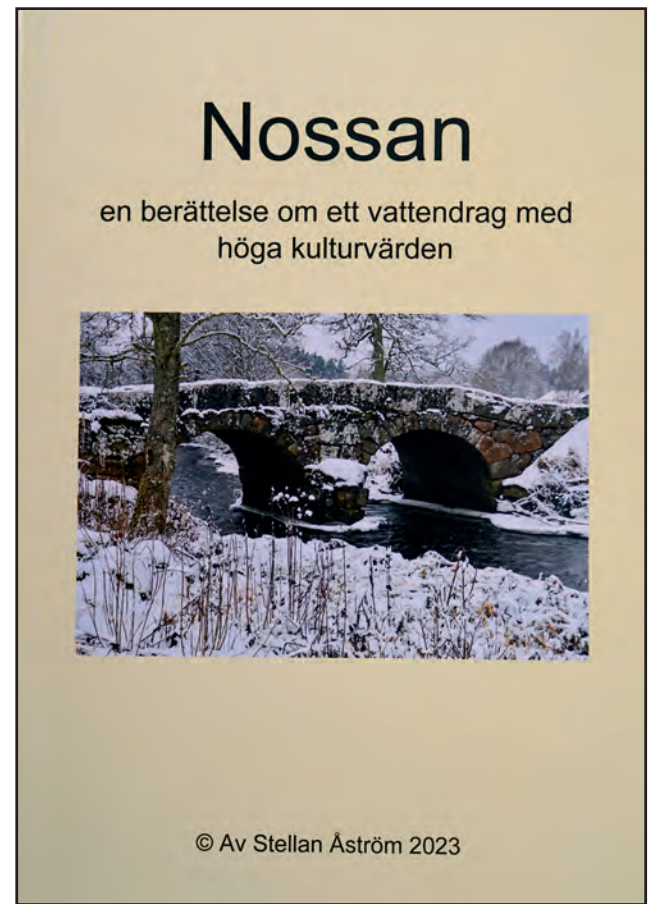
Säljes:

Tidskriften Mimers Brunn - tidskriften om arkeologi, etnologi & historia i Västra Götaland.

samtliga utgivna årgångar 2007–2023 kompletta
Pris 650:- för samtliga

Kerstin Arnesson, Vartofta 0708-670112

Vattendraget Nossan

Hembygdsforskaren Stellan Åström i Herrljunga har utkommit med ännu en bok i sin serie Fornminnen och bygdehistoria. Denna gången är det Nossan som uppmärksammas.

Nossan är ett ca 10 mil långt vattendrag som rinner genom 5 kommuner. Nossan börjar i Borgstena i Borås kommun och rinner norrut, vilket är ovanligt, och mynnar ut i Vänerviken Dättern i Skaraborg.

Under den långa sträckan har Nossan flera skepnader, allt från mer av en bäck i början till älvliknande i utloppet, men överlag mer av en å storleksmässigt. Det har krävt både flytetyg, vadställ- en och broar för att underlätta livet vid ån.

Ån har naturligtvis haft stor betydelse för människor under historien genom t. ex. fiske, jakt, tvagning, vattenkraft och transportled. In på Karl XII:s tid var ån farbar ända till Mollasjön.

Namnet Nossan lär vara fornordiskt och betyda smycke. Tack vare boken får man ut så mycket mer vid besök i Nossandalen. Natur, djur, fornminnen och andra lämningar såsom kvarnar finns det mycket av.

En av många vackra platser är Stenunga valvbro, som kan ses på bokens omslag.

Boken är på 164 sidor, tryckt i 300 exemplar och kostar 200 kr.

Axel Larssons bollebygdsskrifter

Bollebygds kyrka

Komministern i Bollebygds pastorat, Axel Larsson, skrev i samband med Bollebygds kyrkas 100-årsjubileum 1944 på kyrkorådets uppdrag en historik på 31 sidor. Han framhåller särskilt att det är ett beställningsverk, och skriver om sin uppgift att ”vi människor få inte alltid välja våra uppgifter och väl är väl det. Nu får jag försöka göra mitt bästa, och läsaren får överse med vad som brister och tillika betänka, att min tid och kraft är upptagen av flera andra göromål.” En anledning till dessa reservationer är att Larsson upplever att kyrkober beskrivningar i allmänhet är ”torra och ointressanta”, och han ber liksom läsaren om ursäkt på förhand för den stundande läsupplevelsen.

Efter denna inspirerande inledning ger Larsson en kort beskrivning av Bollebygds gamla kyrka genom ett citat av ett inventeringsprotokoll från 1830, som i källan följs av ”ännu ett par sidor om den gamla kyrkan. Vi överlämna åt fackmän att taga kännedom därom och möjligen publicera det. För vår del har det inte varit så lätt att återge ovanstående bland annat på grund av den egendomliga interpunktionen.” Ur sockenstämmoprotokoll den 26 september 1843 anför beslutet att grunden till den nya kyrkan skulle läggas den 9 oktober, och ur protokollet den 19 april 1844 att gudstjänsterna under byggtiden skulle hållas i gamla prästgården eller utomhus om väderleken medgav. ”Något överraskande var det för mig”, reflekterar han, ”att man på den tiden också kunde fira gudstjänst under bar himmel. Det blev nog trångt och kvavt i den gamla prästgården.”

Den sista gudstjänsten i den gamla kyrkan firades troligen den 21 april 1844. Larsson har inte hittat någon uppgift om när den nya kyrkan första gången användes, men under hans första år i Bollebygd ”levde en gammal man, som hette Johannes Carlsson. Han sade sig vara den förste som blev döpt i den nya kyrkan. Enligt dopboken var han född 5 aug. 1844 och döpt den 6 aug. Det är därför sannolikt, att kyrkan togs i bruk sistnämnda datum. I samma kyrka vigdes hans stoft till den sista vilan den 4 mars 1939.” Kyrkan blev inte formellt invigd förrän fem år senare, och var ”långt ifrån färdig, när den togs i bruk”. Enligt en muntlig uppgift skulle den vara invigd allhelgonadagen 1844. ”Möjligen har prosten Grundberg på nämnda dag hållit något slags invigningstal och därvid framhållit, att biskopen skulle förrätta den egentliga invigningen, när kyrkan en gång blev invigd.” De stora jubileumsfestligheterna hölls i allhelgonatid 1944.

Den riktiga invigningen ägde rum 12 augusti 1849 av biskop Bruhn. ”Fastän ingen film finnes från den tiden”, skriver Larsson, ”är det nästan som om vi finge vara med och se vad som skedde. Biskopen är iklädd sin skrud, och de andra förmodligen sina svarta

kappor.” De assisterande prästerna var kyrkoherden i Sätila O. M. Torell (”en av Schartaus första lärjungar i vårt stift”), Oscar Rabe, läraren vid Rydboholms skola Jonas Lindskog (”Lindskog var liksom sin broder Fredrik Lindskog till en tid lärjunge av J. O. Hoof men sedan kommo båda bröderna under Schartaus inflytande”), samt prosten Grundbergs son Harald.

Biskopen lyckönskade bollebygdsborna till ”dess nya, vackra och ljusa kyrka, vars anblick var en gladlig syn, och borde höja hjärtat till Herrans tack och lov”. Församlingen påminnes om att det redan vid föregående visitation påtalats att en orgel borde skaffas till den nya kyrkan. ”Församlingen var också därtill ’mycket benägen’, men då kyrkobyggnaden kostat mycket, önskade de få dröja något.”

Hur gick det sedan med orgelbygget? undrar Larsson. ”Fröken Tyra Uhling, som bor alldeles intill kyrkan, har berättat att det ägde rum 1854 och att orgelbyggarna då voro faddrar för hennes moder.” I dopboken är herrarna Lund och Strand antecknade.

Axel Larsson ingick i redaktionskommittén för *Bollebygds sockenkrönika* (1959) och författade avsnitten om det kyrkliga livet. Dessa inleds med en skildring av Bollebygd under förkristen tid. Det bör ha funnits ”någon liten offerplats och kanske också någon präst, som frambar gåvor till gudarna och undervisade folket i hednisk visdom. Hade vi kunnat gå in i de låga hyddorna i Bollebygd i slutet av hednatiden, skulle vi nog ha fått höra om olika gudomligheter, som man tröstade på”, skriver Larsson, och ”kanske hade vi fått höra somliga, som inte trodde på någon gud alls”.

I det avseendet är det sig likt i socknen. Kyrkligheten hade sin höjdpunkt vid 1900-talets början, då också sekulariseringen satte in på allvar i bygden, men nog ”har det både här och annorstädes under tidernas lopp funnits människor, som så litet som möjligt tagit del i kyrkans liv”. Bollebygdsborna går inte längre regelbundet i kyrkan, anmärker han, men många kommer på julbön och julotta, och på långfredagen och första söndagen i advent. ”Klenast är kyrkogången på annandagen och på sommaren.” Han återanvänder en del av sina resultat kring kyrkobygget, men forskningsoviljan är borta. I stället skriver han i sockenbokens förord om ”den omsorg, och, våga vi tillägga, också kärlek som nedlagts på detta verk”.

1955 gav Larsson ut en liten bok med titeln *Sabbat och söndagshelgd*. Den har, skriver han i efterordet, ”tillkommit på grund av lokala förhållanden som jag icke här skall närmare gå in på”, men

ur huse mot fienden, men framför allt paraderade de i samband med kungabesök och andra storslagna händelser.

Stadens kompanibefäl använde sig av militära gradbeteckningar. Det var de mest framträdande bland borgerskapet som då kunde titulera sig kapten, löjtnant, fänrik, sergeant, fältväbel, rustmästare, förare och trumslagare.

Av en bevarad rulla, upprättad av *borgmästare och råd i Mariestad* den 28 februari 1710, samma dag som man marscherade till Binneberg, framgår att staden bidrog med 37 man⁴. Men här framgår också att nästan alla namnen på den ursprungliga rullan är utbytta. Det är framför allt många av de ledande borgarna – sannolikt de som tillhörde Borgerskapet till fot – som i den nya rullan har ersatts av andra borgare eller av sina drängar.

Borgmästaren, flertalet rådmän, och de mest framgångsrika köpmännen och hantverkarna slapp alltså att bege sig till Binneberg. Varför, kan man undra! Kan de ha hört rykten från Hova marknad och förutsett vad som skulle kunna hända? Eller handlar det om att de köpt sig fria för att slippa lämna sina uppdrag i staden?

Måndagen den 28 februari

Fram på dagen började den ena gruppen efter den andra anlända till Binneberg. Varje gäll bildade en egen grupp och kom marscherande med en fanbärare i täten. Vid ankomsten prickade en länsman av dem mot den upprättade rullan. En del av männen hade varken gevär eller matsäckar med sig och protesterna mot uppbådet blev allt högljuddare.

När landshövding Soop anlände fram på eftermiddagen möttes han av hotfulla och aggressiva bönder. De omringade honom, beväpnade med spjut och gevär, och krävde att få slippa gå till Skåne. Nu hade även två präster anlänt och de trängde sig igenom den hetsiga hopen fram till landshövdingen, för att ge honom sitt stöd. Gemensamt försökte de sedan lugna ner de upprörda känslorna – utan att lyckas. I stället blev situationen alltmer hotfull. Uppbådsmän började skjuta i luften och man skanderade att man inte skulle gå längre än till älva. Med argumentet att han skulle få möjlighet att samråda med prästerna i avskildhet, lyckades landshövdingen ta sig bort från folkmassan. Han begav sig då direkt till sin släde och flydde därifrån.

En kort stund senare anlände en annan släde. Nu kom häradsfogden Johan Warenberg tillsammans med sin dräng och två av Kronans tjänstemän i Vadsbo härad: uppbördsskrivaren och kassören. Strax därefter anlände också domaren och häradshövdingen Jonas Aurell och senare även landskamrer Magnus Gabriel Palm.

Warenberg hade knappt hunnit stiga ur sin släde, förrän han omringades av aggressiva uppådsmän. De krävde att få slippa att gå till Skåne och de tänkte inte gå någonstans, om inte deras grannar också beordrades att följa med. Uppenbarligen ansåg en del att det var orättvist att vissa blev uttagna och andra fick stanna hemma. De ville gå man ur huse, men – precis som deras förfäder gjort – bara till den gamla riksgården vid Göta älv. En handikappad man på en häst ropade gång på gång: *slå ihjäl fogden, den skälmen*, och återigen avlossades gevärsskott i luften. Någon viftade med en tingsdom som gav allmogen rätt till någon form av ”skjutspenningar” och nu krävde de att få dem.

De mest påstridiga bönderna tvingade in Warenberg i en kammare i den närbelägna Nolgårdens gäststuga, där han skulle övernatta. Men fogden hade inga pengar, utan lovade att hämta sin kassör – vilket var omöjligt eftersom han inte släpptes ut. Under tumultet hotade någon att slå ihjäl fogden. När prästerna ville veta vem som sagt detta fick de till svar: *vi har alla sagt det*. Kanske kan det ha varit prästernas närvaro som gjorde att det så småningom lugnade ner sig och att uppådsmännen gick därifrån. Dessa hade sitt nattlogi på gårdar i Binneberg och i angränsande byar. Dagen därpå skulle marschen mot Skåne inledas.

Landshövdingen i Skaraborg, Carl Gustav Soop af Limingo (1659-1711) var en av huvudpersonerna i dramat vid Binneberg. Efter att ha omringats och hotats till livet lyckades han med prästers hjälp fly från allmogen. Han blev sedan ordförande i den kommission som dömde de skyldiga.

Porträttet, utfört av David Kock, finns på Länsstyrelsen i Mariestad. Foto: Åke Möller.

Tisdagen den 1 mars

Vad som hände under natten mot tisdag är höljt i dunkel. En sak är dock helt uppenbar: många av uppådsmännen var rejält berusade när de återsamlades vid Binnebergs tingshus under morgonen.

Tillsammans med kassören, uppbördsskrivaren och landsgevaldigen (”häradspolisen”) begav sig Warenberg till tingshuset, där häradshövding Aurell hade övernattat. Aurell kunde då berätta för dem, att när en första grupp hade tänkt påbörja sin marsch mot Skåne, blev de beskjutna av andra uppådsmän. Det visade alltså att det fanns allvar bakom hotat att stoppa dem som avsåg att lyda order.

Samtidigt kom en bonde in till dem och med bössan framför sig vände han sig till fogden med orden: *gubbe, nu skall du ge tillbaka mina åtta caroliner*. Det visade sig vara pengar som fogden hade krävt för att inte skriva ut bondens dräng som soldat – alltså en form av muta. Fogden svarade att han inte var skyldig honom några pengar, men inför hotet var han tvungen att betala. Bonden gick sedan ut och skrek att *är det någon som har att fordra pengar av fogden så gå nu in till honom, han skall inte slippa ut förrän han betalar ...*

Kanske för att avleda uppmärksamheten från bonden beordrade nu häradshövding Aurell prästerna att hålla korum (morgongudstjänst), samtidigt som han uppmanade Mariestads borgerskap att ställa upp för avmarsch och gå som första grupp. Men det dröjde inte länge förrän deras trumslagare Per Johansson kom tillbaka och meddelade att allmogen hotade att döda både honom och borgarna om de begav sig i väg.

Under tiden som gudstjänsten pågick stormade en del av uppådsmännen in i tingshuset, där Warenberg och Aurell hade låst in sig i en kammare. När de började hugga sönder dörren med

Dramat i Binneberg

Ett uppror med tragiska konsekvenser

Utanför porten till Binnebergs tingshus mördades Johan Warenberg den 1 mars 1710. Foto: Åke Möller.

1710 kom att bli ett år av förtvivlan och sorg i Vadsbo härad. Allmogen hade revolterat vid Binneberg under vårvintern. Man hade inte bara vågrat att lyda order under krigstillstånd, många hade dessutom varit med om att råna häradsfogden och sedan misshandla honom till döds.

Straffen blev hårda. För de styrande gällde det att statuera exempel så att missnöjet i landet inte ledde till nya upplopp. Det fick många vadsbobor erfara.

Hårt drabbades också fogdens hustru. Hon blev inte bara ensam med många små barn utan också helt ruinerad.

En impopulär marschorder

Efter det förödande slaget vid Poltava och Karl XII:s flykt till Turkiet, såg Sveriges fiender sin chans. Hösten 1709 invaderade danskarna Skåne. De svenska soldater som inte stupat vid Poltava befann sig i rysk fångenskap. Nu var det tveksamt om den i alla hast nyrekryterade och utbildade hären skulle kunna slå tillbaka angrifaren.

Syftet med invasionen var att återvinna de landskap som Sverige hade erövrat från Danmark under 1600-talet. I början 1710 kontrollerades i stort sett hela Skåne och delar av Blekinge av de danska trupperna. I det läget beslöt man att mobilisera ett bondeuppbåd, som även inkluderade städernas borgare. Det styrande riksrådet förutsåg att detta skulle kunna förorsaka problem, men överlät slutligen åt generalguvernören i Skåne, Magnus Stenbock, att efter samråd med sina generaler fatta beslutet. De bestämde att ett uppbåd måste inkallas och landshövdingarna i flertalet Götalands-län fick i uppdrag av Stenbock att verkställa detta¹.

Den här gången handlade det inte om att gå man ur huse, utan från varje län och från varje gäll (pastorat) skulle ett visst antal män inkallas. Uppbådet skulle enligt Stenbocks begäran bara omfatta *en del av de raskaste karlarna och drängarna*² och de skulle samlas i Halland den 14 februari. Men så blev det inte. I län efter län vägrade allmogen att inställa sig och i några fall var det landshövdingarna själva som avstyrde uppbådet. De menade att allmogen måste stanna hemma och försvara den egna bygden.

Skaraborgs landshövding, Carl Gustav Soop på Marieholm, hade fått instruktioner från riksrådet att avvakta, och först i mitten av februari stod det klart för honom att uppbådet skulle bli av. Och nu agerade han med kraft. Det var bara han av alla landshövdingar som tog ordern på fullt allvar. De övriga ansåg uppenbarligen att

man måste prioritera försvaret av den egna hembygden.

Det finns inga uppgifter om hur urvalet gjordes i Skaraborg, men ordern innebar att de som blev uttagna – både bönder, borgare och ståndspersoner – skulle medföra mat för sex till sju veckor och de skulle inställa sig den 28 februari på olika platser i länet, för att sedan samlas i Timmele i Älvsborgs län och därifrån gemensamt marschera mot Halland. Där skulle de ställas under landshövdingen och generallöjtnanten R.J. von Fersens befäl, för att sedan rycka in i Skåne över Hallandsåsen³.

För folket från Vadsbo var den första samlingsplatsen Binneberg. Det var prästernas uppgift att i samband med gudstjänsterna läsa upp landshövdingens order, så att alla invånare i Vadsbo fick kunskap om den. Även några präster hade för övrigt blivit kommitterade att följa med och tjänstgöra under fälttåget.

Landshövdingen lät upprätta rullor – förteckningar – över alla som deltog i uppbådet. Det har uppskattats att det var omkring 1 500 man som skulle samlas vid Binneberg.

Som väntat möttes kravet av protester i samtliga län. Till sist var det bara i Skaraborg som man – åtminstone inledningsvis – lydde order. Men också här var missnöjet utbrett. I Vadsbo var den allmänna uppfattningen att *vi går inte längre än till älva*, alltså till Göta älv. I samband med Hova marknad hade bönderna från den norra delen av häradet kommit överens om att inte gå längre än till Binneberg – eller möjligen till ”älva”. Dit hade deras förfäder gått för att försvara det egna länet mot normmännen. Och om det nu var nödvändigt, kunde man gå dit igen – dit men absolut inte längre. Klagomålen gällde också provianten – många menade att de inte hade möjlighet att skaffa tillräckligt med mat. Men landshövdingens order stod fast.

Ett utbrett missnöje

Det fanns flera orsaker till det missnöje som pyrde runt om i landet och som skapade den frustration som ledde till ordervägran och som utlöste de dramatiska händelserna i Binneberg.

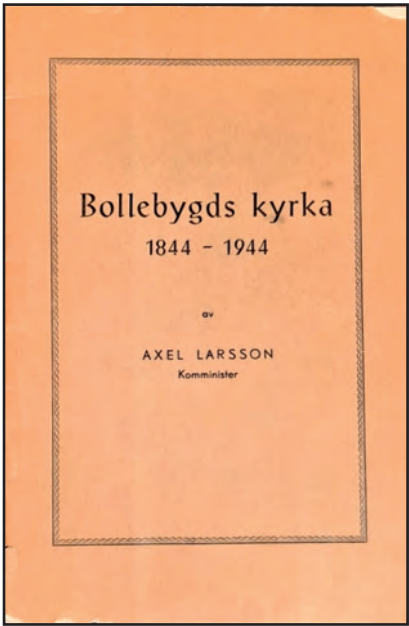
- Allmän krigströtthet efter 10 års oavbrutet krig.
- Pressen på bönderna att omedelbart ersätta alla de soldater som stupat och fångslats vid Poltava, att förse dem med utrustning och att skaffa fram hästar till de nyuppsatta ryttsförbanden.
- Betungande extraskatter för att bekosta kriget.
- Svår missväxt två år i rad, vilket – tillsammans med utskrivningen av nya soldater – hade medfört att många gårdar stod öde.

Att i det läget marschera mot Skåne betydde att man dels blotade hembygden för fientliga angrepp, dels skulle förlora ännu en skörd, eftersom man inte skulle hinna hem igen till vårsådden.

Rykten om en planerad ordervägran började spridas i Vadsbo och landshövdingen befarade att det skulle bli oroligheter. Han beslöt därför att själv bege sig till Binneberg och dit skulle också flera av hans underlydande män resa, häradsfogden Johan Warenberg, häradskrivaren och flera länsmän.

Mariestads försvarskompanier

Mariestad hade både egen kavalleri- och infanteristyrka, kallade för Borgerskapet till häst respektive Borgerskapet till fot. Det var alltså stadens borgare som också iklädde sig rollen som soldater. De användes när man under 1600-talet vid flera tillfällen gick man

av framställningen framgår att den är föranledd av församlingens bristande respekt för söndagen som kyrkogångs- och vilodag, och av den omfattande adventistiska aktiviteten inom pastoratet.

Larsson går nämligen i dialog med C. Gidlunds bok *Sabbatsdagen* (1943), som han fått ett exemplar av ”såsom ett autentiskt uttryck för sabbatsuppfattningen inom sjundedagsadventisternas samfund”. Det fanns många adventister i pastoratet på grund av samfundets sanatorieverksamhet i Hultafors.

Larsson försvarar uppfattningen att det kristna söndagsfirandet började i apostolisk tid, med hänvisning till Apostlagärningarna 20:7, mot Gidlunds uppfattning att de tidiga kristna behöll lördagen som gudstjänst dag och att det som beskrivs i Apg. är ett ”extra möte” med anledning av apostelns besök. Larsson svarar, att ”[d]et är nog riktigt, att församlingen kunde hålla möte vilken dag som helst, men när det uttryckligen står att det skedde på den första veckodagen är det väl icke utan betydelse”.

Adventistkyrkan i Hultafors

Enligt Gidlund daterar sig det kristna söndagsfirandet från kejsaren Konstantins söndagslag som utfärdades den 7 mars år 321. ”Denna söndagslag gavs till ära åt den romerske guden ’Solen’ och icke till ära åt Herren och gällde alla utan hänsyn till bekännelse. Men när Konstantin två år senare öppet bekände sig till kristendomen blev hans förordningar även lag för kyrkan då han ju trädde i spetsen för kyrkan som dess överstepräst.” Larsson förnekar inte det korrekta i Gidlunds historieskrivning, men menar att det hedniska ursprunget saknar betydelse. ”Om den första veckodagen av många hedningar firats såsom en ’Solens dag’, behöver väl därför icke söndagsfirandet vara okristligt”, menar han. Han jämför med fenomenet kultplatskontinuitet:

”Om någon lärd forskare skulle finna, att Bollebygds kyrka blivit uppförd på en gammal hednisk offerplats, skulle vi väl inte bli ledsna däröver.” Av hans inlägg i sockenboken kan man förmoda att Larsson själv tvärtom skulle blivit förtjust. Han framhåller också att det kristna

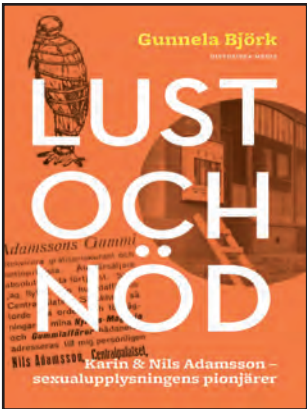
söndagsfirandet i Skandinavien föregicks av ett firande av Tors dag som vilodag, vilket på vissa håll i Västsverige levt kvar till modern tid.

Gidlunds uppfattning är alltså att sabbatsbudet som det givits i Gamla testamentet är gällande för alla tider och därmed för de kristna av idag. Det håller Larsson med om. Men, invänder han, ”[n]är nu emellertid de kristna i Sverige och annorstädes uppmanas att fira lördagen såsom sabbatsdag, när vi i flera århundraden firat söndagen, kunna vi icke medgiva detta.”

Det är tydligt att Larsson hyser sympati för den sabbatarianska adventismens allvarliga vilodagsfirande och även en viss förståelse för dess teologiska ställningstaganden, även om han från sitt statskyrkoperspektiv inte kan tolerera några kalendariska justeringar. När Larsson slagit fast att det är söndagen som gäller återstår nämligen problemet med ovärdigt söndagsfirande och kyrkskolk. Delvis kopplas detta till problemet med den ”kontinuerliga driften” inom industrin och idén att man kan ha sin vilodag en annan dag än just söndagen, vilket allvarligt skadat gudstjänstgemenskapen inom församlingen.

Oscar Söderholm

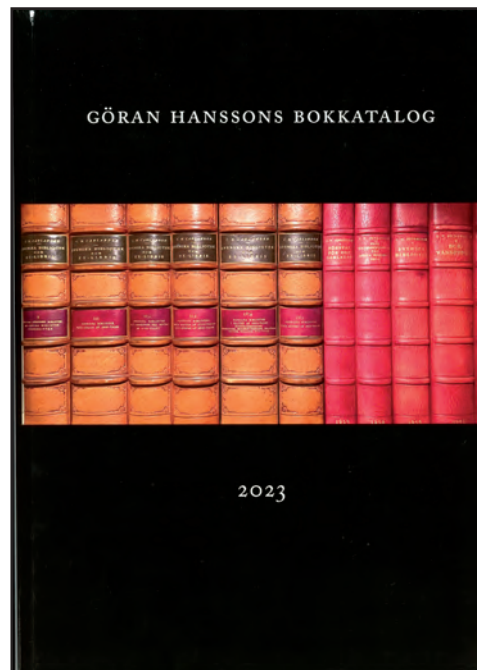
Lust och nöd

Rubriken ovan är även huvudtiteln på Gunnela Björks bok om paret Karin och Nils Adamsson. Äldre personer minns kanske namnet Nils Adamsson från kondomautomater och tidningsannonser. Paret kamp för «kärlek utan barn» med hjälp av preventivmedel och genom att sprida kunskap om oönskad graviditet gjorde att de var motarbetade. 1910 kom en lag som förbjöd information om preventivmedel och paret hamnade i fängelse. Lagen avskaffades först 1938. En del i boken berör Västergötland, främst Skaraborg. Hösten 1908 hyrde Nils en lokal vid Hästtorget i Falköping. Han importerade «försiktighetsartiklar» för både herrar och damer som salufördes genom annonser i tidningar. Företaget växte och blev ett av Sveriges ledande företag vad gällde preventivmedel och sjukvårdsartiklar, men gick också i konkurs flera gånger.

Paret hade många strängar på sin lyra. 1910 kom tidningen Västergötlands Folkblad ut med sina första nummer. Både huvudredaktionen och tryckeriet låg i Falköping. Nils Adamsson anges i början som ägare och exp.föreståndare. Tidningen profilerade sig med reportage om sociala frågor. Om detta och mycket annat finns att läsa i den 320 sidor tjocka boken.

Niklas Krantz

En av Föreningen för Västgötlitteraturs äldsta medlemmar är läkaren och bibliofilen Göran Hansson från Göteborg. Han utgav strax före jul en imponerande katalog över sin boksamling. I förordet nämner han att han har ett bokligt påbrå genom sin far, läkaren och bibliofilen Carl-Johan Hansson. Av denne har också Göran arvt en hel del böcker.

Göran Hanssons fick rådet av sin far att samla topografi, ett råd som han delvis har följt. Samlingen av "Göteborgiana" omfattar 300 titlar. Men som så många som upptäckt glädjen med böcker har han inte stannat vid ett enda område utan medvetet utvidgat samlarområdet. Härvid har han också lagts sig vinn om att böckerna skall ha en vacker dräkt. Därför är cirka 95 % av bibliotekets 4 500 band inbundna i skinn-, halvfranska- eller skinnryggsband och i många fall av kända bokbindare.

Till det medicinhistoriska Hagströmer-biblioteket har Hansson donerat 162 titlar utgörandes faksimilutgåvor i hela skinnband. En vägvisare för Hanssons samlande har varit den kände bibliofilen och biblioteksmannen i Göteborg J. Viktor Johansson (1888–1966). En god källa till nyförvärv har antikvariatsbokhandlare Mats Rehnström i Stockholm varit.

Göran Hanssons bibliotek utgörs huvudsakligen av svensk vitterhet från 17–1800-tal och från första hälften av 1900-talets början, historia, naturhistoria, konst, bibliografier, biografier och resor.

Det är särskilt trevligt att det idag utkommer en bokkatalog från en enskild samlare. Det har i alla fall givit mig själv inspiration att börja med en förteckning av min egen topografisamling.

Johnny Hagberg

Delar av samlingen av Frans G. Bengtsson-verk

Bokbinderi

Gårdshuset

Skövdevägen 15, Hjo

Öppet tisdagar kl. 15-18

(eller enligt överenskommelse)

Tel. 0762-10 81 23

Bo Lennart Hermansson

Personnamn på västgötska runstenar 1. Runföljden ruku på Vårkumlastenen (Vg 139).

Den skadade runstenen på Vårkumla kyrkogård har funnits där ända sedan den avtecknades av Ulf Christofersson 1687. Har den flyttats dit i gammal tid eller stod den här redan från början, kanske i anslutning till en tidig träkyrka? Monumentet pryds av ett enkelt men ändå ansenligt kors som visar att det kan knytas till en av bygdens första kristna familjer. Inskriften läses, tolkas och översätts av Elisabeth Svärdröm i Västergötlands runinskrifter (s. 266) på följande sätt:

... - utr : rispi : stin : þ - ... R : kuþmut : faþur : sin : ruku : su ... rþa : kuþan

... [g]otr(?) resti sten þ[annsi æfti] Gudmund, faður sinn, Ruggu(?) su[n, ha]rða godan.

"... göt(?) reste denna sten efter Gudmund, sin fader, Ruggas(?) son, en mycket god (man)."

På en runsten (Vg 149) som ursprungligen stod vid Gränarp i samma socken heter stenresaren **ruka** och är rimligen samme man som har avlidit enligt Vårkumlastenen. Om dennes namn skriver Svärdröm (s. 267):

Gudmund uppges vara son till **ruku** (gen.). Runföljden avser sannolikt ett från norskt område som binamn känt *Rugga*, enligt Lind till betydelsen svarande mot nyno[orska] *rugga* 'svær og fyldig person', även 'oforsiktig og uvorn krabat'. Emellertid bör det kanske nämnas, att ett fem[inint] substantiv *ruka* med betydelsen 'liten människa', dialektalt förekommer i Småland och Östergötland (Rietz). Namnets sällsynthet ger stöd åt den förmodan, att **ruku** på Vg 149 är samme man, som nämnes på Vg 139.

Förmodligen är det ordet *ruka* som fått Svärdröm att tveka när det gäller tolkningen, och skrivningarna **ruka** samt **ruku** ligger onekligen närmare än *Rugga*. Ändå är detta senare en starkare kandidat. En anledning är att det belagts just som namn från Norge, vilket dock inte helt får avgöra saken.

Viktigare är de omständigheter som Evert Salberger pekade på i en uppsats (1976) om det västgötska gårdnamnet *Ruggebo* i Tvärreds socken, Kinds härad. Det visar att *Rugga* dels ansluter sig till parallella former som *Ruggi* och *Ruggr* som övertygande utgår från ett verb 'vagga, gunga', dels att det inte finns något stöd i Sverige för de nynorska betydelserna Svärdröm nämner. I botten på en medeltida träskål hittad 1971 i Lödöse kunde också läsas namnet *Ruggi* (Svärdröm s. 262). Från mina egna hemtrakter kan nämnas *Ruggstorp* (numera *Rugstorp*) norr om Kalmar som innehåller namnet *Ruggr* (Williams s. 68).

Verbet *rugga* 'ruckla, komma att vackla' finns också styrkt i västgötskan, om än sparsamt. Salberger redovisar (s. 26) ett roande belägg i ett brev av Johan Henric Kellgren. Han kom från Vilske härad som gränsar till Frökinds härad där Vårkumlastenen har sin hemort. Jag kan just se framför mig hur Rugga vaggar fram på sina gångfärder i socknen. Säkert har han fått ett annat namn som barn men begåvats med det mer individualiserande *Rugga* så småningom. Sedan har det tagit över och blivit det namn han var mest känd under.

Efter Salbergers utredning går det alltså att råta ut tveksamheten gällande tolkningen av **ruka** och **ruku**, det handlar helt klart om mansnamnet *Rugga*. Intressant nog saknas också frågetecknet efter namnet i personregistret till Västergötlands runinskrifter (s. 498). Kanske kom Elisabeth Svärdröm på bättre tankar?

Litteratur

Salberger, Evert, 1976: *Ruggebo*. Ett västgötskt gårdnamn. I: Ortnamnsällskapets i Uppsala Årsskrift, s. 20–30.

Svärdröm, Elisabeth, 1972: *Runfynd 1971*. I: Fornvännen 67, s. 254–77.

Västergötlands runinskrifter. Utg. av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdröm. 1940–1970. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 5.) S. 266–67.

Williams, Henrik, 1998. *Rugstorp* eller *Ruggstorp*? Ett småländskt ortnamns etymologi och namnvård. I: Ortnamnsällskapets i Uppsala Årsskrift, s. 56–73.

Henrik Williams

Vår tidigaste Västgötalitteratur. Runstenarna och deras spännande personnamn.

De flesta västgötar har med intresse och berättigad stolthet stått inför någon av landskapets över 130 bevarade resta stenar eller gravhällar med runristningar från missionstiden (750–1130). Ytterligare 16 nu försvunna är kända från äldre källor.

Även om en del av runmonumenten är delvis skadade eller svårt fragmentariska har vi här Västergötlands tidigaste litteratur i egentlig mening. Före dessa vikingatida och äldsta medeltida runristningar finns det visserligen ett halvdussin urnordiska inskrifter, men de är alla korta och svårtolkade. Till dem kanske jag återkommer någon annan gång.

Även om Uppland kan uppvisa nästan fem gånger fler runobjekt totalt av alla typer, skäms inte de västgötska för sig. Här finns en jämnare spridning i materialet över tid och här finns en runsten av yppersta världsklass, nämligen den vid Sparlösa kyrka med sin svårtolkade inskrift och fascinerande bildframställning.

Någon skönlitteratur är det dock sällan fråga om, även om just Sparlösastenen kanske har poetiska inslag. Vad som däremot gränsar till litteratur är namngivning, under äldsta tid hade personnamn ofta en levande betydelse och vittnar om den epokens idévärld. Visserligen fanns det då liksom idag gott om tvåledade namn utan egentlig innebörd som *Ragnhild* och *Holmfast*, sammansatta av två godtyckliga element som ibland hämtats från släktingar som när Thore på Svedjornastenen (Vg 169) fått en del av sitt namn från mamman Thorny eller Ödkel på runstenen på Håle ödekyrkogård (Vg 102) uppkallats efter sin farfar med samma namn på en sten bredvid (Vg 103).

Mer spännande och givande är binamnen, det vill säga de vi kallar öknamn eller smeknamn. Från början hade säkert många

Vg 37 Rackeby

namn den karaktären: *Björn* gavs åt en man med verklig eller tillönskad styrka och *Dotter* åt något flickebarn. Sådana namn kunde sedan ärvas utan att personifiera varje individ. Andra namn beskrev människan, som *Kåta* 'den ystra' på en munter kvinna, eller *Fot* för en man med en förmodligen skadad kroppslem. Många kortnamn fanns också, precis som nu, exempelvis *Toste* av *Thorsten* och *Gyda* av *Gyrid*. Återstår gör en del märkliga namn, vissa unika för Västergötland, som *Utlage* 'fredlös' och *Veurd* 'helgedomsvaktare'. Men det finns ytterligare namn av intresse.

Vid många runstenar står skyltar som kort berättar vad det står i inskriften. Retligt nog lämnas inte så sällan ord, särskilt namn, utan översättning. Det går tillbaka på den vetenskapliga utgåvan av Västergötlands runinskrifter (1940–1970), påbörjad av Hugo Jungner och avslutad av Elisabeth Svärdröm. Härifrån hämtas också de "signum" som betecknar respektive artikel i utgåvan, varav flera redan har använts ovan. Vg 119 är till exempel signum för Sparlösastenen.

För den som inte redan har detta storverk finns det och andra delar av Sveriges runinskrifter att ladda ner här: <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/>. På många sätt är detta den bästa delen av serien, inte bara för runmaterialets värde utan också för den gedigna inledningen av Svärdröm och hennes nyktra (ibland kanske väl återhållsamma) tolkning av runtexterna.

I det avslutande registret över namn står hela 17 vikingatida och ett medeltida med fet stil, vilket markerar att de har lämnats otydda. Det borde vara intresse för alla fornintresserade västgötar att få veta om några av dem numera är uppklarade. Dessutom är ett antal av övriga namntolkningar sannolikt felaktiga. Totalt sett rör det sig om mer än 30 personnamn i vikingatida inskrifter. Om ett antal av dem kommer jag berätta i kommande nummer. En del av de nya rönen hämtas från andras forskning, annat ur min egen fatabur.

En som har gjort stora insatser för utforskningen av namnskicket på västgötska runstenar är Evert Salberger (1918–2008). I ett antal av föreningens tidskrift *Västgötalitteratur* kom han med förslag till nytolkningar, ofta övertygande. Hans sista bidrag var i årgång 1999 där han behandlade två runstenar. Den andra av dem, Vg 37 Rackeby, är rest av en man vars namn var **upakrima** (p står för *th* som i engelska och **r** är ett *r* som uttalades väsande, som "stockholms-r" kanske). Detta tolkade Svärdröm som en omkastad skrivning av **auþkrima** *Auðgrima* 'Ödgrim'. Salberger visar att en sådan omkastning är osannolik och att det istället handlar om en man som kallades *Øða Grimr* 'Ödes (son) Grim'. En förmodad felristning blir till ett nytt exempel på en känd men ovanlig typ av namnbildning. Mycket tillfredsställande!

De omtolkningar som Salberger presenterade i *Västgötalitteratur* räknar jag med är bekanta. Det han publicerat på annat håll kommer jag stundvis också redovisa i kommande nummer under rubriken "Personnamn på västgötska runstenar". För min serie får denna inledning bilda en bakgrund.

Henrik Williams

Henrik Williams är var under 20 år professor i nordiska språk vid Uppsala universitet. Sedan 2021 är han professor i runologi. Med denna artikel inleder han en artikelserie om västgötska runstenar vilket föreningen tackar för.

Hova, Hovalida och Hovås. Tre västgötska ortnamn

Hova kyrka ligger på en ås

En historiskt bekant socken i Västergötland är Hova i Vadsbo härad. Det viktiga slaget vid Hova år 1275 ledde till att Birger Jarls son Valdemar förlorade sin kungakrona till Magnus Ladulås. I det angränsande Älgåräs besegrade 1205 Sverker den yngres trupper söner till Knut Eriksson, som regerade i Sverige på 1100-talet.

Den på 1300-talet avfattade Erikskrönikan omtalar sammandrabbningen vid Hova 1275. Krönikan berättar att Valdemars manskap stod i Tiveden »widher een by han heter howa» (v. 692), medan konungen befann sig i Ramundeboda längre norrut. Han gick till vila, uppges det, och sov så länge »at striden ward ändadh i hoffwa» (v. 707). »Kon. Waldemars talrika Armee blef af Brodern Hertig Magnus vid Hofva nederjord år 1274 genom Waldemars försummelse, som, i stället för krigsanstalter, i Ramundeboda spelade Schack med sin Gemål», heter det hos Peter E. Lindskog (1812–16 s. 376).

Vid Hova by inrättades en järnvägsstation vid en 1909 öppnad bansträcka (SOL s. 135). Andra upplagan av Nordisk familjebok (band 11, 1909, sp. 940) har intet att förmäla därom i artikeln om Hova, men i andra upplagan av Svensk uppslagsbok (band 13 sp. 828) meddelar Ivar Moberg att det i kyrkbyn och stationsområdet Hova vid den smalspåriga statsbanelinjen Mariestad–Gårdsjö finns apotek, provinsialläkare, distriktsveterinär och ett flertal snickerifabriker och att det i orten årligen i september hålls en marknad som förr var vida bekant. En marknad är omtalad av Carl von Linné (1747 s. 17): »Här är uti September, äfwen som i Scheninge, den ansenligaste Oxemarknad.»

Ivar Lundahl (1961 s. 209 f.) framhåller att Hova socken under medeltiden var mycket större än nu – den inneslöt då det som senare blev den vidsträckt socknen Finnerödja – och att den förnämsta färdvägen mellan svealandskapen och Västergötland gick genom Hova. Lindskog (1812–16 s. 375) betecknar Hova som en anseilig by och marknadsplats med ett kungligt postkontor och en tullplats. Carl Martin Rosenberg (1882 s. 723) nämner bl.a. ortens tingsställe, gästgivargård, handlande och hantverkare. Hova socken och dess kyrkby har betydande historisk tyngd.

Så något om innebörden av by- och sockennamnet. Lindskog (1812–16 s. 375) uppger att ett avgudahus fordomdags skall ha funnits i Hova. En av alla tiders främsta svenska språkforskare ansåg tidigt under 1900-talet att *hov* i ortnamnen *Hov* och *Hova* troligen har betydelsen '(hedniskt) tempel' eller möjligen 'gård'. Huruvida han i detta fall avsåg vårt *Hova* är inte helt klart. I andra upplagan av Svensk uppslagsbok (13 sp. 828) sägs att det västgötska namnet innehåller *hov* 'gård' eller 'hedniskt gudahus'.

Uttalet av *Hova* i Vadsbo härad med långt o-ljud som i *bo*, *ros*, *tova* är inte vad man väntar om namnet innehåller *hov* 'hedniskt tempel';

gård'. Redan i SOÄ 14 (s. 30 f.) med tryckåret 1909 möter en tolkning med större bärkraft. Om det med *lid* 'backe, sluttning' sammansatta gårdnamnet *Hovalida* i västgötaskocknen Gingri sägs där att det utan tvivel innehåller samma ord som uppträder i sockennamnet *Hova* och i ordet *upphov*. »Gården ligger på en höjds sluttning.»

Lundahl (1969 s. 94) slår in på samma väg som föreslagits i SOÄ men uttrycker sig nästan påfallande försiktigt. *Hova* är efter hans mening möjligen en gammal pluralform av det ord som utgör efterleden i *upphov*. Detta *-hov* sammanhänger med verbet *håva* 'lyfta, höja', som i fornsvensk tid hade preteritumformen *hof*. (*Han hov sin röst* har man kunnat säga.) »Namnets betydelse kunde tänkas vara 'upphöjning, höjd', avseende den ås på vilken Hova kyrka är belägen.» (Jfr Glk Aa 128, Glk Aa 139 och T 9ENV.) Det av Lundahl presenterade tolkningsförslaget ter sig mycket rimligt från både språklig och saklig synpunkt.

Vid Västerhavet men inom Västergötlands landamären ligger byn Hovås i Askims socken. Dess namn, uttalat med samma långa o-ljud som i *Hova*, antas i OGB 3 (s. 9 f.) kunna innehålla det *hov* vi har i *upphov* och då betyda 'åsen som höjer sig (i sin helhet eller på vissa ställen), åsen med kullarna på'. Byn ligger vid Hovåsen, som har flera markerade kullar.

Källor och litteratur

Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter utg. av Rolf Pipping. Nytryck (med ett tillägg). Reprinted in Holland 1963. (Samlingar utg. av Svenska fornskrift-sällskapet. Ser. 1. Svenska skrifter. Band 68.)

Glk Aa 128, 139 = Sveriges geologiska undersökning. Ser. Aa. Bladen 128 (1904) och 139 (1915).

Lindskog, P. E., 1812–16: Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift. 1985. Ed. (Faksimil från 1812–1816 års utgåva.)

von Linné, Carl, 1747: Carl von Linnés Västgöta resa 1746. Faksimiledition efter 1747 års originalupplaga. (Reproduceringen i faksimiltryck utförd i Malmö 1956.)

Lundahl, Ivar, 1961: Det medeltida Västergötland. Uppsala–Köpenhamn. (Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 12.) Dens. 1969: Ortnamnen i Skaraborgs län 11:1. Vadsbo härad. Norra delen. Territoriella namn. Uppsala. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. A. Sveriges ortnamn.)

Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Ny, reviderad och rikt illustrerad uppl. 11. Harrisburg–Hypereides. 1909. Stockholm.

OGB 3 = Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län 3. Ortnamnen i Askims härad och Mölndals stad jämte gårds- och kulturhistoriska anteckningar. 1932. Göteborg.

Rosenberg, C. M., 1882: Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige. I. A–K. Stockholm.

SOL = Svenskt ortnamnslexikon. Utarbetat inom Institutet för språk och folkminnen och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 2 reviderade uppl. Red.: Mats Wahlberg. 2016. Uppsala.

SOÄ 14 = Ortnamnen i Älvsborgs län 14. Ås härad. 1909. Stockholm. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. A. Sveriges ortnamn.)

Svensk uppslagsbok. Andra omarbetade och utvidgade uppl.

13. Hedeby–Högblad. (1949 års upplaga.) 1955. Malmö.

T = Topografisk karta över Sverige.

Svante Strandberg

Gudhem har fått en ny museibyggnad

Stenhallen eller Stenmagasinet i Gudhem, ett stilfullt och innehållsrikt tillskott till Gudhems klostermuseum.

Söndagen den 10 september eller 14 söndagen efter Trefaldighet var parkeringen vid Gudhems kyrka fullsatt. Även kyrkan var fullsatt, ty Stenstorps pastorats nya kyrkoherde Karin Långström välkomnades till sin nya tjänst av biskop Åke Bonnier. Biskopen erinrade i sitt tal till kyrkoherden om, att Stenstorp har ett bonadsmuseum.

Bonad med budskap

En bonad, som han hade sett, har ett budskap av vikt: Gårdagen är förbi. Morgondagen känner du inte, och idag hjälper Herren. Även prövningar kan vara av värde. Gud pressar ofta välsignelse ur det som är hårt och svårt. Jesu död på korset blev på så vis till välsignelse för oss alla. Han erinrade kyrkoherden om, att hon aldrig är ensam. Jesus är med oss alla dagar. Detta var biskopens upplyftande slutord till pastoratets nye kyrkoherde.

Stenmagasinet vid klostermuseet

På förmiddagen firades denna högmässa på vanlig högmässotid med början klockan elva. Sedan gavs lunch i församlingshemmet för den nya kyrkoherden, biskopen, pastoratets företrädare och styrelsemedlemmarna i Gudhems klostermuseiförening. Hela dagen var ett samarbete mellan Stenstorps pastorat och Gudhems klostermuseiförening. Klockan fyra invigde biskopen klostermuseets nya ”stenhall”, en röd träbyggnad, där skulpterade stenar från klostret nu finns att beskåda. Stenhallen har ritats av arkitekten Sara Lövgren Pettersson vid arkitektbyrån Norconsult i Göteborg, men klostermuseiföreningen har hela tiden varit med under processen.

Byggnaden anknyter till gammal svensk träbyggnadskonst, men den har samtidigt modernistiska drag, som gör den till en både tilltalande och unik museibyggnad. Fasaden, som vetter åt besökarna, har två skjutdörrar och emellan dem ett stort stående fönster. Huset har ett rödmålat plåttak, vilket gör att byggnaden utvändigt lyser röd lång väg. Färgen bidrar till att folk uppmärksammar byggnaden och dras dit. En liten svart skylt med vit text talar om, att detta är ett: ”STENMAGASIN: Stenar från Gudhems klosterruin”. Invändigt är plankorna trävita, vilket innebär att de mörkare stenarna framträder tydligt. Med tiden kommer plankorna väl att gråna, men förhoppningsvis har vi även i framtiden en nyansskillnad mellan väggar och utställningsföremål.

Klosterträdgården med stenar från klostret

Klosterträdgården har förändrats och är ännu inte färdig. Cementringar används som blomsterlådor. Dessa låders cementväggar är ju lite väl moderna, och därför har man tänkt att kläda dem med fler huggna stenar från klostret. Alla stenar får nämligen inte plats i stenhallen eller stenmagasinet. Många dubletter finns, och alla har inte samma värde. Bakom stenhallen ligger därför

gott om överblivna stenar, som nu kommer till användning. Stig Roth såg värdet i stenarna. Han tog vara på dem, antecknade var de hade hittats, skrev ner kortfattade uppgifter och gav dem registreringsnummer. Ungefär 1200 stenar tog han på detta sätt till vara. Ungefär 50 använde han sig av, när ruinen konserverades och iordningsställdes. De är fastmurade på sina ursprungliga platser eller åtminstone nära intill de ursprungliga platserna.

Många värdefulla insatser

När klostermuseet invigdes, talade några av eldsjälarna. Klosterföreningens nuvarande ordförande Evelin Esseen berättade, att hon samtyckte till att bli ordförande, eftersom hon kom att tänka på, att klostret var öde sedan 500 år. Man hade alltså inte anledning att förvänta sig någon större aktivitet. Hon råkade dock rakt in i arbetet på klostermuseet och stenhallen. Hon underströk, att arbetet inom föreningen var ett lagarbete. Hon ville framföra ett varmt tack till Lars Jacobzon på länsstyrelsen och Maria Vretemark på Västergötlands museum i Skara. Bägge hade gjort avgörande insatser. Föreningens trotjänare Lars-Erik Kullenwall höll likaså ett anförande. Han erinrade med varm tacksamhet om kyrkoherde Erik Jämtenius’ insatser. Kyrkoherden bildade i början av 1980-talet en hembygdsförening i Gudhem och blåste nytt liv i klostermuseiföreningen. Nu började man arbeta för ett klostermuseum. Tack vare detta hängivna arbete kunde planerna förverkligas.

Några skulpterade stenar har infögats i den rekonstruerade ruinen.

Blågult band

Biskop Åke Bonnier förrättade invigningen, som genomfördes med glimten i ögat. Biskopen höll är ett högtidligt anförande, och därefter skulle han klippa av det blågula bandet. Två av klostermuseiföreningens medlemmar höll upp ett blågult band emellan sig, och så klippte biskopen av detta band. Därmed var stenhallen enligt konstens alla regler högtidligen och något skämtsamt invigd. Gudhem har fått ytterligare en sevärldhet av stort värde. Långsamt och steg för steg har man lyft klostret från övervuxen ruin till ett mångsidigt kulturcentrum. Den minnesvärda dagen i Gudhem var också ett firande av klostermuseiföreningens 80-årsjubileum. Man hade många anledningar till glädje.

Lars Gahrn

Ut F. A. ZETTERGRENS

Bok- och Musikhandel

till salu (priserna äro i bsko):

Glädjen högt i tak!

Vald samling af 60 äldre och nyare lekar för större och mindre Sällskaper under Jul och andra Helger af K. E. V. HÖÖKENBERG, 16 sk.

Hvad betyder min gåfva? Förklaring öfver mer än 500 olika sakers betydelse då de användas till Julklappar och andra gåfvor. Måstykke till Blomsterspråket af K. E. V. HÖÖKENBERG, 8 sk.

Höökensberg i Kjoisäcken. En vägledning för de unga. Gyllene regler i konsten att skicka sig. Gamla men aldrig föräldrade Vishetsregler. Om Temperamenterna samt den stora konsten att bära Schal. Af K. E. V. HÖÖKENBERG. Med 4 plancher. 16 sk.

Höökensberg som Kock, Hemfärgare och Tafeltäckare. Innehållande anvisningar till läckra Säsberedningar, Delikatesser för Frukostbordet, Hemfärgning på Ylle, Linne, Siden etc. etc. samt ett dusin moderna Servettbrynningar. Med 50 Trädsnitt. Den stora Spämannen och Profeten, af K. E. V. HÖÖKENBERG. Med tillägg af El K—re. 16 sk.

De Goda Barnen. Valda, lärorika Berättelser till Belöning och uppmuntran för alla snälla Små, af Christ. Schmid m. fl. Med 4 kol. planch. 24 sk.

Förbrors små Berättelser för alla små och snälla Barn. Med 4 kol. plancher. 12 sk.

Skogstjuckans Sagor af Axel. 8 sk.

Den lilla Julposten. 4 Årgången 270 Splitternya Julklapps-Deviser och Grötrim till muntration på Julafton af B—n. 2 Upplagan, med mer än hälften nya. 16 sk.

Morgens Fischer. En Komisk Kalender för nästkommande år. Med små bidrag af Stora Författare. 16 sk.

Bref om America till Hemnivarande Landsmän från CARL E. SWALANDER. Första brefvet. Inledning. Resan till New-York. 8 sk.

Amerikanska Karrikatyrrer. Peter Pipers Jagt-äfventyr. 8 sk.

Miniatyr-Almanach 1855. Med Porträtter och fina Stålgravyrer i elrg. band. 1 Rg.

Violblomman. Tollett-Kalender för 1855. Med fina Stålgravyrer. 32 sk.

Vid Bålen. Friska Sönger med bifögade melodier, samlade och utgifna af Axel I. Ståhl.

Swante. Anekdot-Kalender för nästa år. Innehållande Trehundra sextiofem bättre Anekdoter, Ordlekar, Infall och dylikt kuckel, deraf många äro lika nya som Almanachen. Då och då ibland glada gossar upptecknade af E N Gladman.

Nya Skrifter för Barn och Ungdom.

Faror och äfventyr till lands och vatten. Resebilder af D. Kålb. Öfversättning af Förf. till eSjöjungfruns Sagor, med 8 kol. plancher. 2 Rg.

Flitens Belöning. Moraliska Berättelser för vetgiriga Barn; med 4 kolorerade plancher. 1 Rg.

Barnens Julglädje. Lärorika Berättelser för flitiga Barn; utgifne af Mag. C. M. Ekbohrn, med 4 kol. plancher. 1 Rg.

Bed och Arbeta. Lärorika Berättelser för Barn, utgifne af Mag. C. M. Ekbohrn, med 4 kolorerade plancher. 1 Rg.

Vid Julbrasan. Berättelse för lydliga Barn, utgifven af Mag. C. M. Ekbohrn, med 4 kolorerade plancher. 1 Rg.

Den goda Fruen på Skogstörpet. Moraliska Berättelser för Barn och Ungdom af Wilhelmina Stålborg, med 5 kol. pl. 40 sk.

Lilla Syster. Lärorika Berättelser för Barn emellan 8 och 10 år; med 4 kol. plancher. 32 sk.

Ungdomens Fristunder. Berättelser af utmärkta tyska författare, till nöje och undervisning för svenska ungdomen, bearbetade af Mag. C. M. Ekbohrn, med 6 färglagda teckningar. 1: 8.

Alfa dessa ungdomsskrifter, som hafva ett prydligt yttre, äro tryckta med stora, redliga sllar.

Konnossementer, Förbudssedlar, Blanketter för nytt och omsatt lån i Rikets St. Bank till salu i Bokladan.

Zettergren annonserade flitigt i stadens lokaltidning där kunderna löpande informerades om nyinkomna böcker och tidskrifter, som här i en annons ur Tidning för Wenerborgs Stad och Län 29 november 1854.

möta världen genom litteraturen, alla de tidskrifter som där såldes och genom de planscher, illustrationer och fotografier man kunde köpa för att dekorera hemmets väggar. Här såldes även musikinstrument och noter till samtida internationella musikstycken. Men i bokhandelns fascinerande värld salufördes även glasögon, kartverk, fotoalbum, pomador, giktkedjor, örtkarameller, hårvax, fransysk brödessens, barometrar, kikare, ritpapper och konstnärsmaterial, kägelspel, konserveringsmedel och inte att förglömma ”fotplåstret Haschich”. I Zettergrens bokhandel kunde hans kunder dessutom få tillgång till litteratur utan att köpa böcker och tidskrifter. Han drev nämligen också ett privat lånebibliotek, som även Norlin gjort på sin tid, där man mot avgift kunde låna böcker. Kunderna hade här möjlighet att teckna en form av abonnemang för att få låna böcker där man kunde boka sig för olika långa perioder i allt från ett år, vilket kostade fem riksdaler, ned till en dag då man fick erlägga 8 skilling banco för boklån.

Bokhandeln kom även att bli en mötesplats av annat slag då det var hos Zettergren man kunde boka biljetter till teaterföreställningar och konserter och det var hit landstingsmännen kom inför sina landstingsmöten för att boka rum i den rumsförmedling Zettergren drev. I bokhandeln togs även emot medel för insamlingar till nödlidande och då man på 1860-talet samlade till den staty över Karl XII som skulle uppföras i Kungsträdgården i Stockholm var det till Zettergren man gick för att lämna sina bidrag.

Utöver de nämnda verksamheterna som farmaceut, bokhandlare och teckningslärare var Zettergren under en lång följd av år på 1850–60-talen kassör och styrelseledamot i

Vänersborgs Sparbank. Då banken vid denna tid inte hade egna lokaler blev det till kassörens hem bankkunderna fick gå. På detta vis blev bokhandeln, utöver allt annat, även bankkontor.

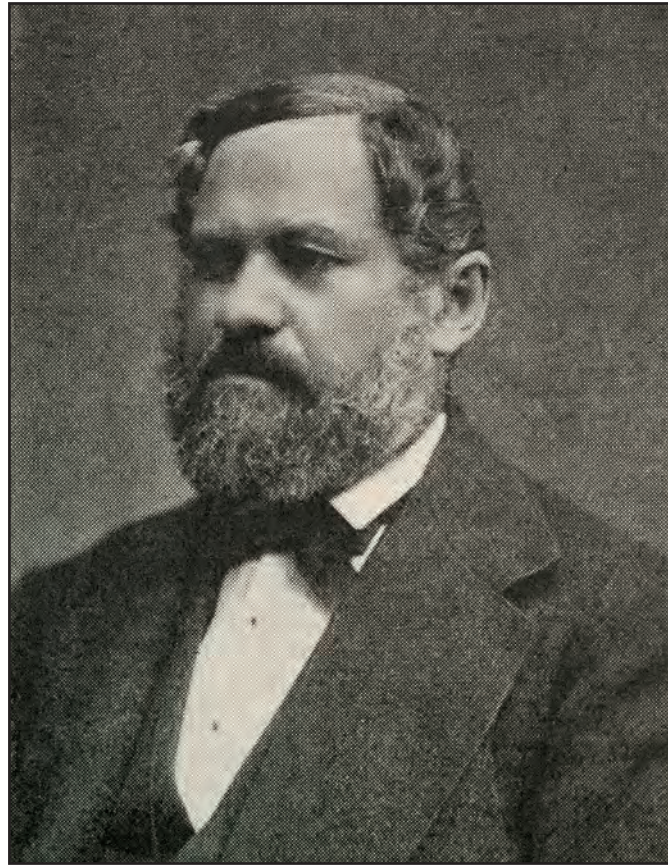
Zettergren var även en mycket ambitiös och hårt arbetande person inom en rad styrelse- och andra förtroendeuppdrag där bland annat kan nämnas Frivilligbrandkåren, Slöjd- och Tekniska skolan, Kyrkorådet, Skolrådet och det mest prestigefyllda – det som förste ordförande i Vänersborgs Stadsfullmäktige. Han engagerade sig även i dövdervisning, slöjd och hantverk, nykterhetsfrågan, representationsreformen, lasaretsfrågor, byggandet av järnvägen Uddevalla-Vänersborg-Herrljunga och mycket annat.

År 1873 överlät Zettergren bokhandeln till Axel Kristoffer Polheimer vilken valde att driva den vidare under det väletablerade namnet ”Zettergrenska Bokhandeln”. Polheimer hade dock svårt att leva upp till den personliga popularitet som Zettergren haft men drev verksamheten till 1886 då han flyttade till Åmål. Efter ett kort mellanspel av bokhandlare Karl Sigfrid Alm övertogs den Zettergrenska Bokhandeln av Olof Georg Bergius vilken flyttade verksamheten till adressen Kungsgatan 3 som närmaste lokal till den adress som bokhandeln i dag har – Kungsgatan 5.

Bara för att Zettergren lämnade bokhandeln drog han sig inte tillbaka från andra verksamheter utan han fortsatte sitt betydande engagemang inom flera av sina förtroendeuppdrag liksom i tjänsten som teckningslärare vid läroverket. Zettergren avled, av en plågsam levercancer, i maj månad 1889 och åtta månader senare avled också hans hustru Sofia Aurora.

Peter Johansson

Zettergrenska bokhandeln - En mötesplats i 1800-talets Vänersborg

*Fredrik August Zettergren (1818-1889) bokhandlare, farmaceut, teckningslärare och bankkassör med en lång rad förtroendeuppdrag i 1800-talets Vänersborg.
(Foto: Okänd)*

Butiksskylten vid Vänersborgs bokhandel anger att denna grundats redan 1832 och med det är bokhandeln i dag Vänersborgs äldsta kvarvarande butiksörelse. Det var då bokhandlaren Adolf Bonnier, enligt uppgift, lät öppna bokhandel i Vänersborg, troligen då som filial till sin bokhandel i Göteborg. Föreståndare skulle enligt osäker uppgift ha varit Per Selander. Selander var samtidigt kollega och rektor vid stadens skola och senare kyrkoherde i Ljung. Uppgiften om Selander som stadens förste bokhandlare är något osäker då Emanuel Napoleon Holmgren kom inflyttande till Vänersborg från Västerås i augusti 1832 och titulerades redan då bokhandlare

Dock skall Holmgren i alla fall ha drivit bokhandeln i egen regi efter två år, 1834. Då detta var samma år som Vänersborg lades i aska genom en förödande stadsbrand blev rörelsen inte gammal under Holmgrens ledning och redan året därpå övertogs rätten och burskapet att driva bokhandel av kollegan vid stadens skola Gustaf Gideon Norlin. Holmgrens bostad och troligen även bokhandel låg i det kvarter som i dag utgör östra delen av stadens torg och som ej återuppbyggdes efter branden. Holmgren flyttade till Stockholm, som också var hans födelseort, för att senare sluta sitt liv som dräng i Uppland.

Bokförsäljningen kom att ske i Norlins egen lägenhet på Drottninggatan 12. När staden väl byggts upp efter branden och Norlin ändå fortsatte att sälja böcker från hemmet reagerade Förlagsföreningen som hotade att överföra Norlins privilegium att driva bokhandel till annan handlare. Under detta hot öppnade Norlin då en bokhandel i ”öppen bod” på samma adress där han hade sin bostad.

Som biträde i bokhandeln anställde Norlin Fredrik August Zettergren, en anställning som skulle visa sig mycket lyckad. Zettergren var född i Svea Artilleriregementes församling på Östermalm i Stockholm 1818 där hans far, Fredrik August Zettergren, var bataljonsläkare. Det blev dock på Vaxholm Fredrik August Zettergren kom att växa upp efter det att hans far fick förflyttning till fästningen där år 1822. Den unge Zettergren kom att intressera sig för medicin, dock inte som läkare men som farmaceut. Efter en utbildning i Stockholm kom han år 1839 att erhålla praktik som ”*pharmaciae elev*” vid Vänersborgs då nybyggda apotek på Drottninggatan 14, hos den färgstarke apotekaren Per Severin Pyhlsson.

Zettergren hade dock fler talanger och redan efter tre år fick han, utöver den tjänst som farmaceut han då erhållit vid apoteket, tjänst som teckningslärare vid Vänersborgs apologistkola, senare läroverk. Om han fått intresset för medicin från fadern så kan den konstnärliga talangen ärvts från farfadern Anders Zettergren, under Gustav III:s tid porträttmålare i Stockholm och även dekorationsmålare på Kungliga Operan.

Ett annat stort intresse hos Zettergren var litteratur varför Zettergren tog sig an sin tredje samtida tjänst, den som bokhandelsbiträde, med stort intresse och engagemang. Samtidigt engagerade han sig också i föreningen Bildnings-Cirkeln där han anordnade föreläsningar samt förestod föreningens bibliotek.

I januari 1850 gjorde Norlin Zettergren till sin kompanjon och bokhandeln marknadsfördes som ”Bok-, Musik- och Konsthandel”. Samtidigt var Norlin på väg att lämna Vänersborg för att tillträda en kyrkoherdetjänst i Åsle, vilket kan ha varit orsak till att Zettergren blev delägare. Dock kom döden emellan då Norlin blev ett av offren för den koleraepidemi som drabbade staden samma år och Zettergren stod med detta som ensam ägare till bokhandeln, en bokhandel som nu fick namnet ”F A Zettergrens Bok- och Musikhandel” eller bara ”Zettergrenska Bokhandeln”. Zettergren kom från nu att lägga alltmer tid på bokhandeln och lämnade den farmaceutiska banan även om kopplingen till apotekare Pyhlsson stärktes på annat sätt då han gifte sig med Pyhlssons dotter Sophia Aurora.

Zettergrenska bokhandeln på adressen Drottninggatan 18, ett foto från den tid då bokhandeln innehades av Axel Kristoffer Polheimer. (Foto: Axel Lindahl, 1880-tal)

Makarna Zettergren köpte efter några år fastigheten Drottninggatan 18 dit man också flyttade bokhandeln år 1858. Den Zettergrenska bokhandeln blev så mycket mer än bara en bokhandel. Det blev en plats där vänersborgarna kunde

Något om tonåringarna från Läckö och deras far Eller bondpojken, som blev de unga grevars informator, hittade silverbibeln och lärde Karl den XII älska sin bibel

Det är på modet att bedriva släktforskning. Om man därvid finner något som fångar ens intresse vill man gärna minnas detta och kanske även skriva en rad därom. I mitt fall rör det sig om en person som var född på 1600-talet och gjorde vad man idag kallar för en klassresa. Han hette Eric Jakobson och var son till en bonde långt upp i norr, ovan Luleå. Det visade sig tidigt att Eric hade läshuvud, och när hans farbror, som var rådman och handlare i Uppsala kom på besök i hemmet, erbjöd han sig att ta den unge gossen med sig till Uppsala och ge honom en god fostran o utbildning. Erik var bara 7 år när han begav sig iväg. Under båtfärden längs norrlandskusten råkade man ut för en häftig storm och då råkade gossen, som ansågs vara livlig, falla överbord, men man räddade hans liv genom att fånga in honom med en båtshake.

Bara två gånger under sitt liv skulle han sedan återse sitt barndomshem. Under sin tid i Uppsala antog han släktnamnet Benzelius efter sin hemby, Bensbyn (där han för övrigt idag står staty).

Sommaren 1660 fick han ett anbud, som var svårt att avstå ifrån. Det var kanslern vid universitetet greve Magnus Gabriel De la Gardie, som ville utse honom till informator för sina unga söner, Gustav Adolf 13 år gammal och Jakob August 10 år gammal. De hade blivit satta att studera i Uppsala. Denna ansvarfulla befattning innehade han i tre år och umgicks dagligen med dessa tonåringar från Läckö

Under tiden ägde en omfattande brevväxling rum mellan Benzelius och greven på Läckö, då denne var noga med ungdomarnas utbildning. Breven handlar också om deras liv i Uppsala.

Det var ju ståtligt att vara och kallas ”de unga grevarna”, som t o m gick före professorerna i rang. Greven fick brev om deras utstyrelse, men också om deras lakejers klädning. De unga tonåringarna höll nog ett vackert hov i Uppsala. Ett brev handlar om att en av gossarna fått en elakartad halsfluss med flygande feber, men var snart åter i god form sedan han åderlåtits av läkare (De la Gardiska samlingen i Riksarkivet).

Men utbildningen var viktig. De unga fick läsa teologi, filologi, historia och geografi och därtill franska språket och latin. Efter väckning var det läsning ur någon god bok medan de unga kläddes. Därefter den heliga historien, troslära och bekännelseskrifterna bl. a. Luthers skrifter.

Sedan följde talövningar och 4 gånger i veckan var det latinska prov. Redan klockan sex väcktes de och sedan morgonbön och frukost. Därefter undervisning mellan klockan 7 och 10 och sedan från klockan 2 till 5. Inte mycket fritid kan man tycka. Det är oviss om informatorn följde med dem på sommarvistelse i Läckö, men det är inte omöjligt.

En sorglig händelse inträffade en januaridag 1661. En av de unga tonåringarna från Läckö omkom i en tragisk olycka. Vad som hände var följande; föräldrarna var på väg till Uppsala och de unga önskade följa med på just den resan. Detta beviljades inte, men på informatorns förbön tilläts de slutligen. Han menade, att detta skulle vara nyttigt för barnen och öka deras kärlek till de annars mycket upptagna föräldrarna. Vid Flottsunds färja ville greven stå i samspråk med Benzelius och utan att någon lade märke till det, går Jakob August iväg till hästarna och kittlar en av dem, så att denne slår bakut och med sina hovar träffar gossen. Det slår så hårt, att denne faller till marken och dör. En av furstinnans betjänter hade fattat avund mot den unge informatorn och ville nu kasta skulden på denne och yttrade, att så länge han är kvar i tjänst blir det bara olycka. Men greven ingriper och förklarar Benzelius vara alldeles oskyldig till vad som inträffat.

Ett annat uppdrag hade Benzelius då han fick anmodan av Kung Karl IX att ombesörja sonen Karls religionsundervisning på Stockholms slott. Noga antecknades vad som lärdes ut. Ett mångsidigt memorial av detta finns bevarat. Den unge kronprinsen fick lära sig om änglar, om syndafallet, Guds försyn, Gud som skaparen, 10 Guds bud, Fader Vår m.m. samt mängder av Bibelspråk, allt godkänt av drottningen själv. Då Drottningen dog den 26 mars 1663 var det Benzelius, som fick trösta sonen och sade bl. a. ”drottningen er moder är död, men lever dock i Guds hand, lever ock i sina livsplantor, dem Herren framgent låter blomstra och växa”. I 12 år skedde denna undervisning, således tills Karl fick kronan på sitt huvud.

Det omtalas, att medan Benzelius höll på med översättningen till Karl XII:s Bibel, gjorde han en del färdig, omgav den i ett praktband med kungens namnskiffer i guld och sände denna till Kungen när han befann sig i Thorn. Denna bok följde kungen under alla hans fälttåg, men vid nederlaget vid Poltava rövades den av ryssarna. En svensk fänge, Nils Hjelm, fick syn på kungens älskade bibelbok och lyckades återköpa den för 12 rubel. Den finns nu i säkert förvar i Kungl. Biblioteket i Stockholm.

Under sin tid som professor, sedermera biskop i Strängnäs och därefter ärkebiskop, hade Benzelius också tid att arbeta med Karl den XII:s Bibel (färdig 1702), kyrkohandbok, katekes och psalmbok. För sina insatser kom han att adlas (Benzelstierna). Ett namn som dock inte bars av de prästerliga i släkten. Efter honom blev tre söner senare också ärkebiskopar.

Men nu åter till greven på Läckö och hans välvilja. Redan tidigt hade Benzelius givit sig ut på en ”Grand Tour”, som helt bekostades av den generöse greven. I ännu bevarade brev låter hans sin välgörare få veta allt vad han upplever under sin resa i Tyskland, Frankrike, England och Holland. Han besöker gudstjänster av olika slag, bl.a. katolska, reformerta och judiska.

Men framför allt intresserar honom de utländska universiteten och de många stora biblioteken. Allt intresserar greven på Läckö, vars fromhet på många sätt kan intygas, kanske också inspirerad av dennes hustru furstinnan Maria Eufrosyne, Karl X:s syster, som på Läckö hade ett eget andaktsrum och dessutom gav ut en vacker andaktsbok.

Ett brev är särskilt intressant. Daterat Dortrecht 27 augusti 1664, där meddelas att Benzelius fått syn på manuskriptet till *Codex Argentus* (Silverbibeln)! Detta gotiska fragment av de 4 evangelierna, hade fallit i svenskarnas händer, då de 1648 erövrade Prag och Köningsmarck hade givet det som gåva till Drottning Kristina, som i sin tur tog med sig det på sin resa till Rom. På vägen avytrrade hon det för att få pengar till resan. Nu undrar Benzelius i sitt brev, om inte greven ville bekosta ett återköp? Detta beviljas och för 400 mark återköptes det av greven och han bekostade även pärmarna med sitt eget vapen på utsidan. Ett i sanning viktigt inköp!

Den 27 september blir han utnämnd till ärkebiskop. Som ärkebiskop var han rättrådig, bl.a. kom han att försvara en av prästerna i Skara stift, som anklagats för villolära. Det var Johannes Hof, som önskade sig kyrkoherdetjänsten i Fågelås pastorat i Kåkindes kontrakt. Hof hade skriftligen meddelat, att hans ansåg att Jesu uppståndelse hörde till återlösningsverket. Denna tonvikt på uppståndelsen hade t.o.m. upprört greve Per Brahe (som då var störste egendomsägare i Skara domkyrkoförsamling och kunde ha åsikter om hur stiftet sköttes). Benzelius fick nu av greven på Läckö i uppdrag att åta sig Hof:s sak. Domprosten Laurentius i Skara ogillade Hof och dennes syn på uppståndelsen (ett teologiskt spörsmål som berör teologer ännu i denna dag). Nu förklarar Benzelius, att Hof:s argument stämde väl överens med Bibeln. Motståndarna fick ge sig för sakkunskapen och så fick Hof sin kyrkoherdetjänst, vilket församlingen där länge hade väntat på (Benzelius försvar av Hof finns bevarat i Riksarkivet).

Det är troligt, att han även besökte Skara och Brunnbo, då hans son, Eric d.y. gick i äktenskap med Anna, en dotter till Biskop Jesper Svedberg. Senare gifte sig en annan av sönerna, officeren Lars Benzelstierna med dottern Hedvig.

Nio barn hade blivit moderlösa, när Benzelius hustru Margareta Odelia hade avlidit 1668 och jordfästs i Riddarholmskyrkan. Den 17 februari 1709 var hans egen resa slut och han begravdes i Uppsala Domkyrka, där hans epitafium finns på en pelare i södra sidovalvet. Han efterträddes som ärkebiskop i tur och ordning av sönerna, Eric, Jakob och Henric.

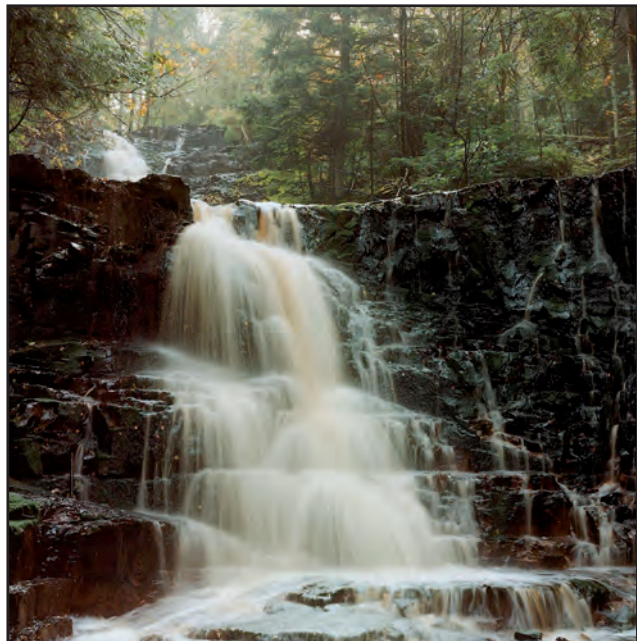
Bland barnen märks Eric Benzelius d.y. f. 1675, som efter att ha varit biskop i Göteborg och Strängnäs blev vald till ärkebiskop. I ett brev beskriver denne sin besvärliga tid i Göteborgs stift. På landsvägarna lurade rövare och han fick företa sina visitationsresor med båt längs kusten. Saken blev inte bättre av att denna landsdel nyligen blivit svenskt område. Och själva staden fann han sank och olustig. En brorson, som var sjöofficer utmärkte sig bl.a. genom att han under Karl den XII krig med danskarna om Norge, lyckades osedd ta sig till Köpenhamn och där på redde spränga ett örlogsfartyg i luften, som dock lär ha varit omöjligt, så att inga liv gick till spillo. I ilfart rodde han sedan tillbaka till Helsingborg och förklarades vara en hjälte.

Den gamle ärkebiskopens levnadsöden hölls i aktat minne bland de efterlevande. Inte minst genom släkterna Grevillius och de Besche.

Och gossen från bondbyn i övre Norrland som gjorde en sådan livsresa, var min morfars, farfars, mormors, farfar.

Erik Långström 2016

Vandraren på Halleberg Johan Wallinder 1853-1912

Hösten 1899 började Trollhättans samskola sin verksamhet. Det växande samhället behövde fortbildning för sina barn. Tidigare hade mer välbeställda familjer löst problemet genom att anställa informator eller guvernant. Som föreståndare för skolan anställdes Johan Wallinder, prästson, självlärd, filosof och skriftställare. Tidigare hade han varit privatlärare i Göteborg och badkamrer på Mösseberg. I Göteborg hade han lärt känna elementarlärarinnan Elisabeth Zachrisson (1863-1930) som efter sina föräldrars skilsmässa och emigration fostrades i Tuns prästgård med sina kusiner Sundler, vars far var kyrkoherde där. Hennes fader hade varit officer vid Västgöta regemente, modern Laura Aurora Rothvall var på in tid domkyrkoarkitekt Helgo Zettervalls stora kärlek. Tack vare en i Stockholm bosatt faster kunde Elisabeth Wallinder genomgå Högre lärarinneseminariet, där hon blev kamrat med Selma Lagerlöf.

Under det dryga decennium Johan Wallinder verkade i Trollhättan ville han under ferierna leva nära naturen, ströva, filosofera eller måla i olja.

Johan Wallinder har målat Hallsjön på Halleberg (nu i Vänersborgs museum). Och som ett uttryck för sina naturkänslor publicerade han ”Sommarsagor från Halleberg”. Veterligen hans enda i livstiden publicerade arbete. Makarna hyrde en sommarbostad nära Lilleskogs station, belägen mellan Hunne- och Halleberg vid den år 1867 anlagda Uddevalla - Herrljungabanan. Boendet gav utmärkta utgångspunkter för vandringar på de båda bergen. På Lilleskogs egendom bodde Elisabeths släktingar Lars Casimir Ehrengrenat och hans maka Maria Elisabet Prytz med fosterdottern Amalie.

Kom så nylåret 1912. Under en resa till vänner i Stockholm drabbades Johan Wallinder av tarmvred, blev vid framkomsten opererad på Serafimerlasarettet, där han avled. Han hade gift sig i skara 1896 och fick nu ditföras för att jordfästas i domkyrkan. På den just invigda Marie kyrkogård reddes graven där den först 1930 avlidna makan, som djupt sörjde honom, då blev jordad. Hon och fosterbrodern John Sundler ombesörjde en utgåva i två band av Wallinders skrifter.

Bengt O. T. Sjögren

Västgötalitteratur i Lerum

Sven-Olof Ask och Niklas Krantz lockade med föreningens bärkasse och antikvariska böcker om Västsvrige. Foto: Lars Gahrn.

Lördagen den 18 november anordnades en bokmässa i Lerum långt åt väster i Västergötland. Här skulle författare få visa upp sina böcker och berätta om litteratur med anknytning till denna kommun. Mässan hölls i eller intill Lerums bibliotek, närmare bestämt i förhallen utanför biblioteket, galleriet och teatern. Den varade tre timmar, från klockan tolv till klockan tre. Detta visade sig vara alldeles lagom, varken för lite eller för mycket.

Många författare

Man imponerades av skaparkraften inom Lerum. Denna kommun har uppenbarligen många flitiga författare. De fick 10 minuter var för att berätta om sina böcker. Under dessa presentationer förstod man, att mässan har en angelägen uppgift. Författarna var glada eller snarare lyckliga över att ha en uppmärksam, artig och uppskattande åhörarskara. Flera fantasifulla barnböcker presenterades och flera romaner med självbiografiskt innehåll. Andra romaner byggde på författarnas egna släkt historier. Tydligt var att författarna lyckades fånga sina åhörare. Det skrivna och talade ordet har en förmåga att fånga eller trollbinda, särskilt om det framförs av engagerade författare. Påfallande många av författarna var kvinnor. Den så kallade ”kulturtanten” har blivit ett begrepp. Hon var rikt företrädd bland både åhörarna och författarna. Somliga mässdeltagare nöjde sig med att ställa ut och salubjuda sina skrifter.

Mycket historia

I romanerna var det historiska inslaget starkt, men på Lerums bokmässa fanns även ren och oblandad historia. Lerums hembygdsförening, som heter Lerums Bydegille, var på plats och bjöd ut sina skrifter om det gamla Lerum. Marie Hjalmarsson

Engelke var en annan gäst utifrån. Hon har skrivit en levnads-teckning över göteborgsförfattarinnan Sophie Elkan. Denna författarinna var högt uppburen på sin tid men är nu kanske mest känd som Selma Lagerlöfs väninna och förtrodda. Vilken anknytning hade då Sophie till Lerum? Jo, hon och Selma Lagerlöf brukade under somrarna bo i en flygel, som hörde till Nääs slott. (Eftersom Selma Lagerlöf i «Nils Holgerssons underbara resa» kallar Nääs för slott, är Nääs oåterkalleligen ett slott.) Bland Lerumsborna märktes en författare med en bok om fisket inom Lerums kommun, som har flera stora sjöar och genomdrages av Säreån. Jag är inte på något sätt en fiskare, men jag fäste mig vid ett vykort av sjön Aspen med ortnamnen utmärkta. Detta är ett utmärkt uppslag. Forna dagars rika uppsättning av ortnamn bör på alla sätt föras vidare till kommande släkten.

Ask och Krantz

Bland alla dessa Lerumsbor fanns även ett par skaraborgare från Föreningen för Västgötalitteratur, nämligen de två väl samspelta parhästarna Sven-Olof Ask och Niklas Krantz. I Lerum finns Kantor Edgrens väg, och Föreningen för Västgötalitteratur har låtit trycka kantor Edgrens minnen (Kantor Edgren berättar: Ett urval av F.E. Edgrens efterlämnade ”Minnen”, 1981). Denna utgåva blev föreningens inträdesbiljett till litteraturmässan. Skattmästaren Sven-Olof Ask höll ett kraftfullt och innehållspäckat anförande om föreningen och framhöll särskilt dess tidskrift.

En oumbärlig tidskrift

I denna tidskrift kan alla Västergötlands författare presentera sina nyutkomna verk, tala om, hur man kan förvärva dem, och tala om vad de kostar. I Skaraborg finns många tidningar men ingen som täcker hela länet. Vill man nå ut till litteraturintresserade västgötar, är föreningens tidskrift den bästa kanalen. Förr tog dagspressen in recensioner av litteratur, men på senare år har allt fler tidningar slopat sina kultursidor. Föreningen för Västgötalitteratur har alltså en stor uppgift. Somliga bibliotek tycker, att det blir för dyrt att prenumerera på tidskriften. Ett medlemskap med tidskrift kostar 150 kronor om året. Ask fann med all rätt denna snålhet från åtskilliga biblioteks sida skamlig.

Många förmåner för medlemmar

Ask ville värva nya medlemmar och lockade med förmåner. Nya medlemmar skulle få föreningens svarta bärkasse med Västergötlands vapen och föreningens namn på. Dessutom kunde man gratis få Björn Fredlunds och Christina Dalhede bok om Göteborgs konstmarknad 1650-1750. Ask visade också upp några av föreningens många utgåvor. Han hade mycket att säga och var mycket slagkraftig i sin framställning. Till slut började arrangören lite väl ofta snegla på klockan, och då förstod den våltalige förespråkaren för vår förening att det var dags att avrunda.

Göteborgslitteratur för endast 20 kronor styck

Föreningen för Västgötalitteratur får som bekant in stora mängder antikvariska böcker. En hel del av dessa sorteras, och här i Lerum kunde Ask och Krantz locka Lerumsborna med Göteborgslitteratur och annan västsvensk litteratur för endast 20 kronor styck. Efteråt var Ask och Krantz ”fullt nöjda” med dagens utbyte.

Lars Gahrn